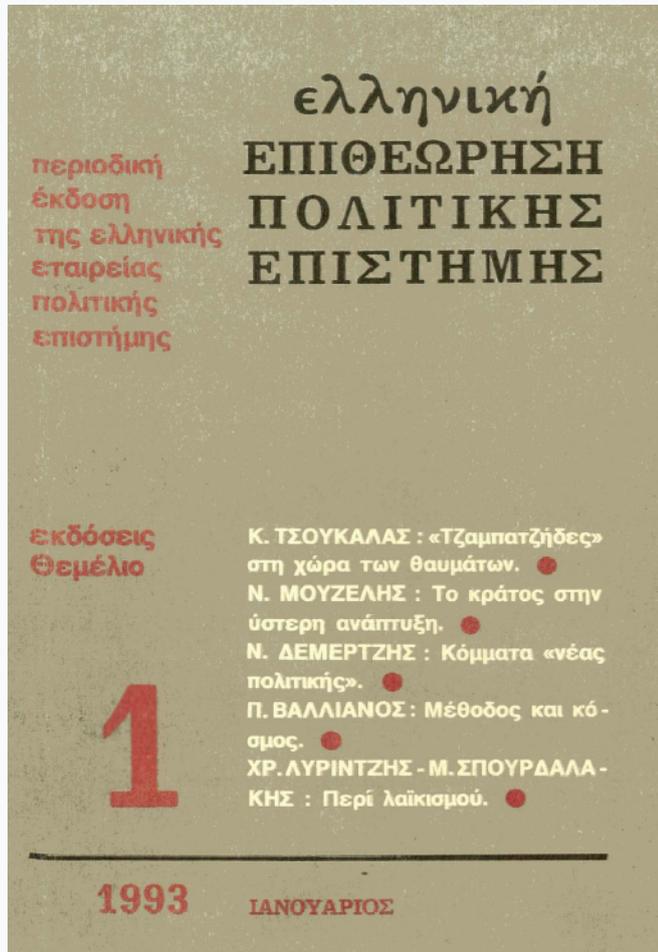

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 1, Αρ. 2 (1993)

Το κράτος στην ύστερη ανάπτυξη: Ιστορικές και συγκριτικές διαστάσεις

Νίκος Μουζέλης

doi: [10.12681/hpsa.15325](https://doi.org/10.12681/hpsa.15325)

Copyright © 2017, Νίκος Μουζέλης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μουζέλης Ν. (2017). Το κράτος στην ύστερη ανάπτυξη: Ιστορικές και συγκριτικές διαστάσεις. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1(2), 53–89. <https://doi.org/10.12681/hpsa.15325>

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΗΣ

ΤΟ ΚΡΑΤΟΣ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ: ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή ερευνά, από ιστορική και συγκριτική σκοπιά, τη σχέση μεταξύ κράτους και οικονομίας στα Βαλκάνια και στις κοινωνίες του νότιου τμήματος της Λατινικής Αμερικής —με βασική μου θέση ότι το κράτος έχει την κύρια ευθύνη για τη μη ικανοποιητική ανάπτυξη αυτών των χωρών, τόσο στο παρελθόν όσο και σήμερα. Αντίθετα με μερικές άλλες «ύστερα-ύστερα» ανεπτυγμένες κοινωνίες,¹ το κράτος στις χώρες που εξετάζουμε έχει μάλλον επιδεινώσει παρά μετριάσει μερικές από τις χαρακτηριστικές στενωπούς που συνεπάγεται η ύστερη ανάπτυξη.

Ένας από τους λόγους για τους οποίους η φιλολογία της ανάπτυξης δεν έχει στρέψει αρκετά την προσοχή της σ' αυτό το θέμα είναι ότι όλες οι κύριες θεωρητικές προσεγγίσεις δεν αντιμετωπίζουν το κράτος με συστηματικό και αυστηρά θεωρητικό τρόπο. Και αυτό περιλαμβάνει όχι μόνο την προσανατολισμένη στην αγορά νεο-κλασική προσέγγιση, αλλά και τις προσανατολισμένες στην κουλτούρα νεο-εξελικτικές θεωρίες εκσυγχρονισμού, καθώς και τις διάφορες νεο-μαρξιστικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης με βάση τη θεωρία της εξάρτησης.²

1. Ο χαρακτηρισμός «ύστερος-ύστερος» χρησιμοποιείται ευρέως στη θεωρία της ανάπτυξης για τη διάκριση μεταξύ των (σε σύγκριση με την Αγγλία) σχετικά όψιμα εκβιομηχανισμένων δυτικοευρωπαϊκών χωρών (π.χ. Γερμανία) και αυτών των κοινωνιών που η εκβιομηχάνιση μεγάλης κλίμακας άρχισε μετά το 1929. Γι' αυτό το σημείο βλ. A. Hirschman, *A Bias for Hope*, Yale Univ. Press, New Haven 1970, κεφ. 3.

2. Βλ. γι' αυτό το θέμα N. Μουζέλης, «Sociology of Development: Reflections on the Present Crisis», *Sociology*, Φεβρ. 1988 (ελλ. μτφρ. «Σκέψεις γύρω από την κοινωνιολογία της Ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα*, Μάρτιος 1988, σ. 48-64).

Οι μαρξιστικές προσεγγίσεις της ανάπτυξης αναφέρονται, φυσικά, στο κράτος συνεχώς. Ωστόσο, ακόμα και όταν οι μαρξιστές δεν αντιμετωπίζουν το κράτος ως επιφαινόμενο ή ως όργανο της αστικής τάξης, ακόμα και όταν αναγνωρίζουν τη σχετική αυτονομία του πολιτικού, η αντίληψή τους γι' αυτό παραβλέπει συστηματικά τις περιπτώσεις όπου η λογική της κυριαρχίας υπερισχύει της λογικής της οικονομικής διανομής ή παραγωγής.³

Ο μαρξισμός βέβαια είναι σήμερα παντού σε παρακμή. Μολαταύτα, με δεδομένο ότι δεν έχει αντικατασταθεί από ένα πιο ικανοποιητικό ολιστικό σύστημα, με δεδομένη τη διαβρωτική επίδρασή του (αν και συχνά δεν αναγνωρίζεται) σε όλους τους κοινωνικούς επιστήμονες που ασχολούνται με το γενικότερο θέμα της αναπαραγωγής και του μετασχηματισμού σύνθετων κοινωνιών, η αναγωγική αντιμετώπιση του κράτους εξακολουθεί να επηρεάζει ακόμα και αυτούς που δεν θεωρούν τους εαυτούς

3. Να δώσω ένα παράδειγμα που είναι σχετικό με τα επιχειρήματα που θα αναπτυχθούν στα μέρη 2 και 3. Αυτοί οι μαρξιστές που βλέπουν τους τριτοκοσμικούς σχηματισμούς ως αρθρώσεις τρόπων παραγωγής που κυριαρχούνται από έναν «περιοριστικό» καπιταλιστικό τρόπο (δηλαδή έναν τρόπο καπιταλιστικής παραγωγής που επιτρέπει την ύπαρξη μη καπιταλιστικών τρόπων σε *ευρεία κλίμακα*), πολύ λίγο ενδιαφέρθηκαν να ερευνήσουν το ρόλο του κράτους στη δημιουργία και διατήρηση αυτού του περιορισμού. Η εμμονή στην ύπαρξη προ- ή μετα-καπιταλιστικών μορφών εξηγείται είτε ως αποτέλεσμα των μηχανορραφιών του μητροπολιτικού κεφαλαίου (βλ. για παράδειγμα J. Taylor, *From Modernisation to Modes of Production*, Macmillan, Λονδίνο 1979, σ. 220 κ.ε.) είτε λόγω των απαιτήσεων για κέρδος του εγχώριου κεφαλαίου (βλ. για παράδειγμα, H. Wolpe, «The Theory of Internal Colonialism: The African Case», στο I. Oxaal, *Beyond the Sociology of Development*, Routledge, Λονδίνο 1975) είτε ως αποτέλεσμα της φύσης των τριτοκοσμικών προκαπιταλιστικών οικονομιών (βλ. P.P. Rey, *Colonialisme, néo-colonialisme et transition au capitalisme*, Maspero, Παρίσι 1971). Σε καμία από αυτές τις εργασίες δεν έχει τεθεί το ερώτημα σχετικά με το βαθμό στον οποίο τα εσωτερικά, τουλάχιστον, εμπόδια στην αυξανόμενη αναπαραγωγή του κεφαλαίου στον Τρίτο Κόσμο θα μπορούσε να είναι *πολιτικά* μάλλον παρά οικονομικά. Δεν υπάρχει επίσης αναφορά στην οργάνωση του τριτοκοσμικού κράτους και της, συχνά, παρεμποδιστικής αντιαναπτυξιακής παρέμβασής του στην οικονομία. Για τα προβλήματα που δημιουργήσε ο μαρξιστικός οικονομικός αναγωγισμός στη μελέτη της ανάπτυξης των Βαλκανίων και νότιων λατινοαμερικών χωρών βλ. N. Μουζέλης, *Politics in the Semi-Periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986, σ. 199-205 (ελλ. μτφρ. *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια: Ελλάδα, Βαλκάνια, Λατινική Αμερική*, Θεμέλιο, Αθήνα 1987, σ. 330-340).

τους μαρξιστές. Επιπλέον, πρόσφατες προσπάθειες να καταπολεμηθεί ο οικονομικός αναγωγισμός και να «επανέλθει στο επίκεντρο το κράτος» δεν καρποφόρησαν, τουλάχιστον όσον αφορά τη φιλολογία της ανάπτυξης. Δεν παρήγαγαν καμία αναθεώρηση—όπως η εκπόνηση νέων εννοιολογικών εργαλείων, ή νέες πολιτικές της ανάπτυξης— του ρόλου του κράτους στη διαδικασία της ανάπτυξης.

Εν ολίγοις αυτή η παραγνώριση του πολιτικού ως κύρια, αν όχι την κύρια, βάση για εξήγηση της ποικίλης καπιταλιστικής τροχιάς των «ύστερα-ύστερα» ανεπτυγμένων κοινωνιών αποτελεί την αχίλλειο πτέρνα όλης της θεωρίας της ανάπτυξης.

Η επιχειρηματολογία αυτή γίνεται προφανής από τη θέση του Gerschenkron για την ευρωπαϊκή εκβιομηχάνιση: θέση, σύμφωνα με την οποία όσο πιο αργά μπαίνει μια χώρα στον αναπτυξιακό συναγωνισμό, τόσο περισσότερο έχει ανάγκη καθοδήγησης «από τα πάνω», κυρίως από το κράτος ή άλλους συγκεντρωτικούς θεσμούς.⁴ Θα ήθελα να προσθέσω στην ευλογοφανή θέση του Gerschenkron ότι μερικά κράτη είναι καλύτερα από άλλα στο σχεδιασμό και στην υλοποίηση στρατηγικών ανάπτυξης, και ότι, τελικά, η συγκεκριμένη δομή του κράτους είναι η πιο κρίσιμη πλευρά για να μπορέσουμε να καταλάβουμε γιατί οι ύστερα ανεπτυγμένες χώρες με ανάλογα σημεία εκκίνησης και ανάλογες πηγές είχαν τόσο άνισρα αποτελέσματα στο πλαίσιο της παγκόσμιας οικονομίας.

Μια ματιά σε χώρες που άρχισαν την εκβιομηχάνισή τους σχετικά αργά, αλλά οι οποίες κατάφεραν να γίνουν λίγο πολύ μέρος του ονομαζόμενου ανεπτυγμένου ή «πρώτου» κόσμου (π.χ. Νορβηγία, Φιλανδία, Νέα Ζηλανδία, Αυστραλία), συνήθως μας αποκαλύπτει:

α) επιτυχημένο γεωργικό εκσυγχρονισμό, με αποτέλεσμα όχι μόνο αύξηση της παραγωγικότητας, αλλά επίσης και ένα είδος ισότητας στην ύπαιθρο, ικανής να γεννήσει μια σημαντική εσωτερική αγορά για βιομηχανικά είδη,

β) ισχυρούς δεσμούς μεταξύ του πρωτογενούς και του δευτερογενούς τομέα και γενικότερα τη δημιουργία ενός βιομηχανικού

4. Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective*, Cambridge, Massat., Harvard Univ. Press, 1962. Για κριτική στις θέσεις του Gerschenkron βλ. I.T. Berend και G. Ranki, *The European Periphery and Industrialisation: 1780-1914*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1982, σ. 64.

τομέα με δική του, αργά ή γρήγορα, θέση στην παγκόσμια αγορά, και ανταγωνιστικού σε μερικές, περιορισμένες περιοχές,⁵

γ) έναν κρατικό μηχανισμό με αποφασιστικό ρόλο στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και στην αποτελεσματική συνάρθρωσή της με τη βιομηχανία.

Στις περιπτώσεις σχετικής αποτυχίας, από την άλλη πλευρά, το κράτος είτε δεν μπόρεσε να διαλύσει μεγάλες έγγειες ιδιοκτησίες, παραδοσιακά οργανωμένες (όπως στη Λατινική Αμερική), είτε, όπου μπόρεσε (όπως στα Βαλκάνια του Μεσοπολέμου), παραμέλησε να δώσει στους μικροϊδιοκτήτες που εμφανίστηκαν την αναγκαία βοήθεια, προϋπόθεση για τον γεωργικό εκσυγχρονισμό. Και στη μια και στην άλλη περίπτωση, το αποτέλεσμα δεν μπορούσε να είναι άλλο από μια ισχνή ανάπτυξη της εσωτερικής αγοράς και ασθενείς ή μόνιμα αρνητικούς δεσμούς μεταξύ της βιομηχανίας και της γεωργίας.

Μια από τις πιο σημαντικές επιπτώσεις μιας τέτοιας ανεπιτυχούς οικονομικής ανάπτυξης είναι η επίδρασή της στο κράτος. Η αποτυχημένη προσπάθεια εκσυγχρονισμού της γεωργίας και αποτελεσματικής συνάρθρωσής της με τη βιομηχανία οδηγεί συνήθως σε υπερτροφικό κρατικό μηχανισμό και σε επέκταση των πελατειικών και «διεφθαρμένων» χαρακτηριστικών του. Με άλλα λόγια, δημιουργεί έναν φαύλο κύκλο. Όσο περισσότερο το κράτος αποτυγχάνει να εκσυγχρονίσει τη γεωργία, τόσο περισσότερο αποκτά «αντιαναπτυξιακά» γνωρίσματα, τέτοια δηλαδή που εμποδίζουν τον εξορθολογισμό και του εαυτού του και συνολικά της οικονομίας.

Ο Barrington Moore ισχυρίζεται ότι η αποτυχία μερικών πρώιμα ανεπτυγμένων χωρών να εκσυγχρονίσουν τη γεωργία οδηγούσε, συνήθως, σε επαναστατική κινητοποίηση της αγροτικής τάξης, επειδή τόσο οι γαιοκτήμονες όσο και το κράτος προσπαθούσαν να ξεζουμίσουν πόρους από τους άμεσους παραγωγούς, οι οποίοι ήταν τελείως αδύνατο να τους έχουν από μια μη εκσυγχρονισμένη γεωργία.⁶ Αντίθετα, η αποτυχία των μετέπειτα ανεπτυγμένων χωρών να εκσυγχρονίσουν τη γεωργία δεν οδηγεί α-

5. Για το (α) και το (β) βλ. D. Senghaas, *The European Experience: A Historical Critique of Development Theory*, Berg, Dover 1985.

6. B. Moor Jr, *The Social Origins of Dictatorship and Democracy*, Penguin, Harmondsworth 1969, (ελλ. μτφρ. *Οι κοινωνικές ρίζες της δημοκρατίας και της δικτατορίας*, Κάλβος, Αθήνα 1984).

ναγκαστικά σε επαναστατική κατάσταση, επειδή η μαζική αστικοποίηση λειτουργεί ως ασφαλιστική δικλείδα, αφού απορροφά κόσμο από την ύπαιθρο. Ταυτόχρονα η μαζική συρροή πρώην αγροτών σε πόλεις με ισχνή ή ανύπαρκτη εκβιομηχάνιση επιφέρει αναπόφευκτα μια υπερτροφία του κρατικού μηχανισμού, ο οποίος στη συνέχεια, αντί να βοηθήσει, γίνεται το βασικό εμπόδιο στην ανάπτυξη.

Θα προσπαθήσω να εξηγήσω αυτά τα σημεία, εξετάζοντας από μια ιστορική και συγκριτική προοπτική τις αναπτυξιακές τροχιές των Βαλκανίων και των νοτιότερων λατινοαμερικανικών κοινωνιών.

Υπάρχουν σημαντικές ομοιότητες στην ανάπτυξη των βαλκανικών και νοτιότερων λατινοαμερικανικών κοινωνιών, παρά τη γεωγραφική απόσταση και τις πολύ διαφορετικές πολιτισμικές και ιστορικές καταβολές τους. Έως και τις αρχές του 19ου αιώνα, όλες αυτές οι κοινωνίες ήταν τμήματα τεράστιων πατρογονικών αυτοκρατοριών (της Οθωμανικής και της Ιβηρικής αντίστοιχα). Όλες απέκτησαν την ανεξαρτησία τους τον 19ο αιώνα και όλες θεσμοθέτησαν κοινοβουλευτικές μορφές πολιτικής διακυβέρνησης. Παρά τις μόνιμες δυσλειτουργίες, αυτοί οι κοινοβουλευτικοί θεσμοί επέδειξαν αξιοσημείωτη αντοχή. Από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα κατάφεραν να διατηρηθούν, αν και με κάποια διαλείμματα, έως τη δεκαετία του '30 στην περίπτωση των βόρειων βαλκανικών κοινωνιών και έως την άνοδο, κατά τις δεκαετίες του '60 και του '70, στρατιωτικών αυταρχικών καθεστώτων στην περίπτωση της Ελλάδας και των νοτιοαμερικανικών χωρών. Επιπλέον, όπως φάνηκε από το τι ακολούθησε μετά την κατάργηση αυτών των καθεστώτων, το διάλειμμα της δικτατορικής διακυβέρνησης δεν κληροδότησε αυτόματα το μη αναστρέψιμο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας.

Όσον αφορά την οικονομία, επίσης όλες οι κοινωνίες που εξετάζουμε κατάφεραν —παρά τη σχετικά αργοπορημένη εκκίνηση και τη μη εκβιομηχάνισή τους τον 19ο αιώνα— να αποκτήσουν πρώτον μια σημαντική οικονομική υποδομή και κατόπιν, στο Μεσοπόλεμο και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, να πετύχουν έναν σημαντικό βαθμό εκβιομηχάνισης. Για διευκόλυνση του κειμένου θα ονομάσω αυτές τις κοινωνίες (που σωστά περιγράφονται ως «ύστερα-ύστερα» εκβιομηχανισμένες καπιταλιστικές κοινωνίες με πρώιμη και σταθερή ημικοινοβουλευτική

πολιτική, ως *κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια*. Δεδομένου ότι στη φιλόλογία της ανάπτυξης υπάρχει μεγαλύτερη κάλυψη των λατινοαμερικανικών κοινωνιών από ό,τι των βαλκανικών, η έρευνά μου για το ρόλο του κράτους στην ύστερη ανάπτυξη θα είναι πιο λεπτομερής για τις δεύτερες.

2. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΓΕΩΡΓΙΑΣ

Όπως ήδη επισημάναμε, όλες οι επιτυχημένες περιπτώσεις της ύστερης ανάπτυξης βασίστηκαν στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και άλλων πρωτογενών τομέων της οικονομίας. Αυτό προϋποθέτει συνήθως αποτελεσματικές αγροτικές μεταρρυθμίσεις, που οδηγούν σε αύξηση της παραγωγής και σε ένα είδος ισότητας με τη μορφή μιας ευρείας διάχυσης του γεωργικού εισοδήματος στην πλειοψηφία των άμεσων παραγωγών.

Α. Στις βαλκανικές κοινωνίες μετά την ανεξαρτησία τους, αντίθετα με τις νοτιοαμερικανικές, η μεγάλη γαιοκτησία δεν ήταν πολύ ισχυρή. Στις περιοχές όπου οι οθωμανοί γαιοκτήμονες υποχρεώθηκαν να φύγουν ξαφνικά (όπως στη νότια Ελλάδα και στη Βουλγαρία) τα μεγάλα κτήματα που εγκατέλειψαν πέρασαν στην κυριότητα των άμεσων παραγωγών ή του κράτους (που τελικά τα έδωσε στους άμεσους παραγωγούς). Σε περιοχές όπου η τουρκική αποχώρηση έγινε περισσότερο βαθμιαία (όπως π.χ. στην κεντρική και βόρεια Ελλάδα), οι Τούρκοι γαιοκτήμονες είχαν τη δυνατότητα να πουλήσουν τα κτήματά τους στους εύπορους χριστιανούς, οι οποίοι όμως ποτέ δεν εξασφάλισαν την κυριότητα της νέας περιουσίας τους όπως οι αντίστοιχοί τους στη Λατινική Αμερική.⁷

Ας πάρουμε για παράδειγμα την Ελλάδα. Οι πλούσιοι Έλληνες της διασποράς, που αγόρασαν πρώην τουρκικά κτήματα στην Εύβοια, στην Αττική και στη Θεσσαλία, δεν κατάφεραν ποτέ να ελέγξουν τον κρατικό μηχανισμό, όπως οι Αργεντινοί ή οι Χιλιανοί γαιοκτήμονες στη Λατινική Αμερική του 19ου αιώνα. Κατά συνέπεια, δεν μπορούσαν να προβάλλουν σοβαρή αντίσταση στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις που είχαν εισαχθεί την περίοδο του

7. Βλ. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart and Winston, Νέα Υόρκη 1958, σ. 2-4 και 593-594.

Μεσοπολέμου. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στη βόρεια Βαλκανική (με μερική εξαίρεση τη Ρουμανία), καθιέρωσαν τη μικροϊδιοκτησία των χωρικών ως την κύρια μορφή καλλιέργειας.⁸

Πρέπει να τονίσουμε εδώ ότι, παρά την αδυναμία και αμετάκλητη παρακμή της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας στη μεσοπολεμική Βαλκανική και παρά τη συνεπαγόμενη «ισότητα» στην ύπαιθρο, δεν υπήρξε αποτελεσματικός γεωργικός εκσυγχρονισμός. Αντίθετα, η αυξανόμενη κατάτμηση⁹ της γης και η ανικανότητα του κράτους να τη σταματήσει και γενικότερα να βοηθήσει τους μικρούς παραγωγούς προσφέροντας φτηνές πιστώσεις, τεχνογνωσία, εκπαίδευση κτλ. οδήγησαν σε σχετική οπισθοδρόμηση.

Συνεπώς η αυξανόμενη ενσωμάτωση (από το 1850 περίπου και μετά) της βαλκανικής γεωργίας στην παγκόσμια αγορά και τα σημαντικά εισοδήματα από εξαγωγές πρωτογενών προϊόντων (γεωργικών και ορυκτών) δεν χρησιμοποιήθηκαν για τον εκσυγχρονισμό του πρωτογενούς τομέα και τη συνάρθρωσή του με τη βιομηχανική παραγωγή. Φούσκωσαν απλώς ακόμα περισσότερο έναν ήδη υπερτροφικό τομέα υπηρεσιών, μέσα στον οποίο το κράτος, με τους ραγδαία αυξανόμενους διοικητικούς και στρατιωτικούς μηχανισμούς, κατείχε την κυρίαρχη θέση.

Με άλλα λόγια θα μπορούσαμε να πούμε ότι ένα σημαντικό πλεόνασμα αντλήθηκε από τους μικροκαλλιεργητές (με τη μεσολάβηση πολυάριθμων εμπορομεσιτών/εξαγωγέων, πολύ υψηλής έμμεσης φορολογίας κτλ.), χωρίς ανάλογη επιστροφή με τη μορφή τεχνικής βοήθειας, φτηνών πιστώσεων, λιπασμάτων με λογικές τιμές, εργαλείων κ.ο.κ.¹⁰ Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, φυσικά, τη διατήρηση της χαμηλής παραγωγικότητας και της γεωργικής καθυστέρησης και κατά συνέπεια την πολύ αργή ανάπτυξη της

8. Για το πρόβλημα των αγροτικών μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα βλ. Ν. Vernicos, *L'évolution et les structures de la production agricole en Grèce*, Dossier de Recherche, Université de Paris VIII, 1973· και Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, Εξάντας, Αθήνα 1975.

9. Η κατάτμηση της γης δεν οφειλόταν μόνο στις αγροτικές μεταρρυθμίσεις, αλλά και στην έλλειψη πρωτοτοκίας στα Βαλκάνια. Για μια σχετική σύγκριση μεταξύ της Ελλάδας και της Νορβηγίας (η οποία έχει πρωτοτοκία) βλ. V. Aubert, «Notes on Greece and Norway», *Sociologi i dag*, 1989, αρ. 1, σ. 49-66.

10. Για μια εκτεταμένη συζήτηση γι' αυτό το θέμα στην περίπτωση της Ελλάδας βλ. Κ. Βεργόπουλος, *ό.π.*

εσωτερικής αγοράς. Μια τέτοια κατάσταση εμποδίζει σοβαρά και περιορίζει την πιθανότητα για σχετικά ισορροπημένη ανάπτυξη.

Η κατάσταση της γεωργίας στα Βαλκάνια τη μεταπολεμική περίοδο απείχε πολύ από το να είναι ομοιόμορφη. Στην Ελλάδα¹¹ εξακολούθησε να λειτουργεί με τη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής, ενώ στο βόρειο τμήμα της χερσονήσου είχε πλήρως κολεκτιβοποιηθεί. Αν και τα αποτελέσματα της κολεκτιβοποιημένης γεωργίας ήταν πολύ πιο καταστροφικά, ωστόσο και οι δύο περιπτώσεις βρίσκονται σε μειονεκτική θέση απέναντι σε άλλες μικρές ευρωπαϊκές χώρες, των οποίων οι πρωτογενείς τομείς ενσωματώθηκαν επίσης στην παγκόσμια αγορά, αλλά οι οποίες κατάφεραν να χρησιμοποιήσουν τους σημαντικούς πόρους που άντλησαν από εξαγωγές ακατέργαστων προϊόντων με έναν πιο εξισωτικό και πιο αποτελεσματικό τρόπο. Έτσι, στη Δανία και στη Σουηδία για παράδειγμα, η κρατική πολιτική που εννοούσε το συνδυασμό μεσαίου μεγέθους αγροκτημάτων και ισχυρών συνεταιριστικών οργανισμών σήμανε ότι:

«τα εισοδήματα από τις εισαγωγές πήγαν στις τσέπες των οικογενειών των αγροτών. Αυτό, στη συνέχεια, τους έδωσε τη δυνατότητα να εκσυγχρονίσουν τη γεωργία και να αγοράσουν προϊόντα μαζικής κατανάλωσης. Τίποτε από τα δύο δεν θα ήταν δυνατό να επιτευχθεί εάν η γη είχε τεμαχιστεί ή συγκεντρωποιηθεί. Αν είχαν επικρατήσει τα πολύ μικρά αγροκτήματα, είτε με τη μορφή της ιδιοκτησίας είτε της ενοικίασης, το πλεόνασμα θα ήταν χαμηλό και, συνεπώς, χαμηλές θα ήταν και οι επενδύσεις».¹²

11. Μπορεί, φυσικά, κανείς να υποστηρίξει ότι, τη δεκαετία του 1980, η μη ευνοϊκή θέση του έλληνα μικροκαλλιεργητή αντιστράφηκε τελικά από την κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου, η οποία χρησιμοποίησε κυρίως τα κοινοτικά ταμεία για να βελτιώσει τη ζωή των αγροτών παραγωγών. Ωστόσο, τα κεφάλαια διανεμήθηκαν κατά τέτοιο τρόπο που, στις περισσότερες περιπτώσεις, συνέβαλαν στον πλουτισμό ιδιωτών, χωρίς ανάλογες διαρθρωτικές αλλαγές που να οδηγούν στην αύξηση της παραγωγικότητας. Έτσι δεν αποτελεί έκπληξη πως, σε ό,τι αφορά την παραγωγικότητα, η ελληνική γεωργία (μαζί με αυτήν της Πορτογαλίας) βρίσκεται πολύ πίσω από όλους τους άλλους κοινοτικούς εταίρους. Βλ. Ν. Μαραβέγιας, *Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα: Επιπτώσεις στον αγροτικό τομέα*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1989.

Β. Εάν τώρα εξετάσουμε το λατινοαμερικάνικο πρότυπο, θα διαπιστώσουμε ότι οι βασικές παράμετροι ήταν πολύ διαφορετικές, αλλά το τελικό αποτέλεσμα όχι πολύ πιο ενθαρρυντικό.

Έχοντας αναπτύξει μια σημαντική οικονομική υποδομή στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι χώρες του νοτιότερου τμήματος της Λατινικής Αμερικής επέτυχαν να προσαρμόσουν την εξαγωγική οικονομία τους στην Κρίση του 1929 και στράφηκαν προς την εκβιομηχάνιση μεγάλης κλίμακας με προσανατολισμό την υποκατάσταση των εισαγωγών. Αυτό ωστόσο δεν έφερε καμία ριζική αλλαγή στις παραγωγικές σχέσεις στην ύπαιθρο. Οι (λαϊκιστές) ηγέτες που ήλθαν στην εξουσία ως αποτέλεσμα της ραγδαίας αύξησης των μεσαίων τάξεων και της ανάπτυξης του αστικού λαϊκισμού δεν προώθησαν σοβαρές αγροτικές μεταρρυθμίσεις μετά την εκλογή τους. Παρά τό γεγονός ότι οι παραδοσιακοί εξαγωγείς/γαιοκτήμονες έχασαν τον ολιγαρχικό έλεγχο του κράτους που είχαν τον 19ο αιώνα —για ποικίλους λόγους ήταν πολύ πιο ισχυροί από τους αντίστοιχους Έλληνες¹³— εντούτοις αντιστάθηκαν με επιτυχία σε δραστικές εν πολλοίς αλλαγές στις, σε μεγάλο βαθμό αρχαϊκές, αγροτικές δομές. Και στις τρεις χώρες του Νότιου Κώνου —Χιλή, Αργεντινή και Βραζιλία— επιτεύχθηκε μια λίγο πολύ σιωπηρή συμφωνία μεταξύ των λαϊκιστών ηγετών των πόλεων και των γαιοκτημόνων. Αυτό, από τη μια μεριά, καθιέρωσε τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής και την είσοδο «νέων ανδρών» στην εθνική πολιτική σκηνή και, από την άλλη, άφησε τους γαιοκτήμονες ελεύθερους να αντιμετωπίζουν τους υποτελείς τους με τον παραδοσιακό τρόπο.¹⁴

Ας πάρουμε ως συγκεκριμένο παράδειγμα τη Χιλή. Η σημαντική επιρροή του παραδοσιακού *hacendado* πάνω στους *inquillinos*, *peons* και *empleados*¹⁵ συνεχίστηκε για πολύ καιρό και μετά το

12. Ulrich Manzel, «The Experience of Small European Countries with Late Development: Lessons from History», εργασία που παρουσιάστηκε στο Διεθνές Συμπόσιο για τις λειτουργίες του Νόμου στην ανάπτυξη των Κοινωνιών Πρόνοιας, Όσλο, Αύγουστος 1990, σ. 36.

13. Για μερικές από τις αιτίες, βλ. παρακάτω Μέρος 3Α.

14. Βλ. γι' αυτό το σημείο Ν. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery*, ό.π., σ. 15 (ελλ. μτφρ. *Κοινοβουλευτισμός και εκβιομηχάνιση στην ημι-περιφέρεια*, σ. 48 κ.ε.).

15. *Hacendado* = γαιοκτήμονας ιδιοκτήτης, «*hacenda*» δηλαδή μεγάλη φυτεία. *Inquillinos*, *peons* και *empleados*: διαφορετικές κατηγορίες εργαζο-

τέλος της ολιγαρχικής πολιτικής. Αν και ο καταρρέων ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός της Χιλής, μαζί και με την παγκόσμια οικονομική κρίση, συνέβαλαν στην αποδυνάμωση της επιρροής των γαιοκτημόνων πάνω στους χωρικούς, η επίδραση στους παραδοσιακούς μηχανισμούς ελέγχου άργησε πολύ να έλθει.¹⁶ Οι χιλιανοί γαιοκτήμονες άρχισαν να χάνουν την ελεγχόμενη πολιτική τους υποστήριξη από τους υποτελείς τους στην ύπαιθρο όχι νωρίτερα από την προχωρημένη δεκαετία του '50 και τις αρχές της δεκαετίας του '60. Και αυτό γιατί το σύνταγμα του 1925 (και ιδιαίτερα η εφαρμογή του) ευνοούσε υπερβολικά τις ελίτ της υπαίθρου.¹⁷ Υπήρχε και ένας άλλος, ακόμα πιο σημαντικός, λόγος που οι ανώτερες τάξεις στην ύπαιθρο της Χιλής άργησαν πολύ να χάσουν την εκλογική τους δύναμη. Και αυτός ήταν η ύπαρξη ενός κοινωνικού συμφώνου μεταξύ των γαιοκτημόνων και των πολιτικών ομάδων των πόλεων, που μέχρι και τη δεκαετία του '60 εμπόδιζε αποτελεσματικά την εργατική δύναμη της υπαίθρου να οργανωθεί σε συνδικάτα.¹⁸

Αν και στη Βραζιλία και στην Αργεντινή οι συνθήκες ήταν πολύ διαφορετικές από αυτές της Χιλής,¹⁹ ωστόσο και στις χώρες αυτές δεν έγιναν σοβαρές προσπάθειες για ριζοσπαστικές αγροτι-

μένων στη «hacienda» που βρίσκονται σε απόλυτη ή σχετική εξάρτηση από τον «hacendado» (Σ.τ.Ε.).

16. Βλ. A. Bauer, *Chilean Rural Society: From the Spanish Conquest to 1930*, Cambridge Univ. Press, 1975.

17. Η υπερεκπροσώπηση της υπαίθρου στο Κογκρέσο, που επέζησε έως και το στρατιωτικό πραξικόπημα του 1973, φαίνεται και από το γεγονός ότι στις βουλευτικές εκλογές του 1973, ενώ το μίνιμουμ των ψήφων για την εκλογή ενός αντιπροσώπου στην Τρίτη Περιφέρεια του Σαντιάγκο ήταν 73.143, στο Aysen (νότια Χιλή) ήταν μόλις 3.918 ψήφοι. Βλ. C. Cavidas, *The Politics of Chile: A Socio-geographical Assessment*, Boulder, Col.: Westview Press, 1979, σ. 53.

18. Βλ. B. Loveman, *Chile*, Oxford Univ. Press, Νέα Υόρκη 1977, σ. 257 κ.ε.

19. Επειδή η ύπαιθρος της Αργεντινής είναι σχετικά αραιοκατοικημένη, οι συντηρητικοί της Αργεντινής δεν είχαν στη διάθεσή τους τις μεγάλες εκλογικές περιφέρειες της υπαίθρου οι οποίες, όπως αποδείχτηκε από τη μετα-ολιγαρχική Χιλή, υπόκεινται τόσο εύκολα στον πελατειακό έλεγχο των γαιοκτημόνων. Αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι οι τάξεις των γαιοκτημόνων δεν ασκούσαν πολιτική επιρροή. Η μεγάλη οικονομική τους δύναμη και η πολιτιστική τους ηγεμονία τούς έκανε ικανούς να ασκούν έλεγχο στις πολιτικές εξελίξεις ή, τουλάχιστον, να αποκρούουν με επιτυχία οποιαδήποτε προσπάθεια για αγροτικές μεταρρυθμίσεις.

κές μεταρρυθμίσεις, ούτε πριν ούτε μετά την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1929.

Εάν λοιπόν ο γεωργικός εκσυγχρονισμός στα Βαλκάνια απέτυχε λόγω ανικανότητας του κράτους, στη Λατινική Αμερική η κρατική ανικανότητα συνδυάστηκε με την ισχυρή αντίσταση των γαιοκτημόνων σε οποιοδήποτε σοβαρό μετασχηματισμό του συμπλέγματος *minifundium-latifundium*, που ακόμα χαρακτηρίζει μεγάλες περιοχές της λατινοαμερικανικής υπαίθρου.

3. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΑΣ

A. Ενώ οι εξαγωγές των Βαλκανίων κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα παρείχαν τους αναγκαίους πόρους για τη δημιουργία στοιχειώδους οικονομικής υποδομής (δρόμοι, λιμάνια κτλ.), πολύ λίγο χρήμα χρησιμοποιήθηκε είτε για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας είτε για την ανάπτυξη (όπως έγινε στη βόρεια Ισπανία) ενός αξιόλογου βιομηχανικού τομέα. Παρά την κάποια πρωτοεκβιομηχάνιση και παρά τις κάποιες συνεσταλμένες προσπάθειες για βιομηχανικό ξεκίνημα, η βιομηχανία των Βαλκανίων τον 19ο αιώνα ήταν ασήμαντη τόσο ως προς την εργατική απασχόληση όσο και ως προς τη συμμετοχή της στο Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν.²⁰ Η βιομηχανική διαδικασία στη χερσόνησο δεν απέκτησε πραγματική δυναμική έως και την περίοδο των Βαλκανικών πολέμων και του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Η διαδικασία αυτή εντάθηκε δραματικά όταν με το ξέσπασμα της Κρίσης του 1929, τα βαλκανικά κράτη υιοθέτησαν πολιτικές αυστηρού προστατευτισμού και πρόγραμμα εκβιομηχάνισης με προσανατολισμό την υποκατάσταση των εισαγωγών.²¹

Το πρότυπο ήταν παρόμοιο με αυτό των χωρών της νότιας Λατινικής Αμερικής. Στις χώρες αυτές η μεγάλη ζήτηση του δυτικού κόσμου για γεωργικά προϊόντα και ορυκτά και η εγκατάσταση μεγάλου αριθμού μεταναστών από τη νότια Ευρώπη είχαν συμβάλει σε μια ραγδαία εμπορευματοποίηση της γεωργίας και

20. Βλ. I. Berend και G. Ranki, *The European Periphery and Industrialization 1780-1914*, Cambridge Univ. Press, Cambridge 1982.

21. Βλ. I. Berend και G. Ranki, *Economic Development in East-Central Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Columbia Univ. Press, Νέα Υόρκη 1974.

σε μια αύξηση του κοινωνικού (πάγιου) κεφαλαίου, αλλά όχι και στην ανάπτυξη μεγάλης βιομηχανίας. Ακόμα και στην Αργεντινή, την κατά πολύ πιο εκβιομηχανισμένη χώρα της Λατινικής Αμερικής πριν από τον πόλεμο, οι βιομηχανικές δραστηριότητες πριν από το 1929 ήταν στενά συνδεδεμένες με τον τομέα των εξαγωγών και περιοριζόνταν στην επεξεργασία τοπικών πρώτων υλών και ημικατεργασμένων εισαγόμενων αγαθών. Επιπλέον, η συντριπτική πλειοψηφία των βιομηχανικών εγκαταστάσεων της Αργεντινής (όπως και στα Βαλκάνια) ήταν βιοτεχνίες που απασχολούσαν ελάχιστα εργαζόμενους ή και καθόλου μισθωτούς εργάτες.²²

Β. Τόσο στα Βαλκάνια όσο και στις χώρες της νότιας Λατινικής Αμερικής, η εκβιομηχάνιση μεγάλης κλίμακας και με κρατική εποπτεία απέκτησε δυναμική μετά το 1929. Σε καμία από τις δύο περιοχές δεν στέφθηκε από μεγάλη επιτυχία η προσπάθεια μετά το 1929 για υποκατάσταση εισαγωγών με την εκβιομηχάνιση. Και στις δύο περιοχές η εισαγωγή κυβερνητικών μέτρων για να ενθαρρυνθούν οι βιομηχανικές επενδύσεις δημιούργησε απλώς έναν αριθμό ανεπαρκών ιδιωτικών επιχειρήσεων, οι οποίες λειτούργησαν σχεδόν εξ ολοκλήρου με δανεικά κεφάλαια και οι οποίες κατάφεραν να επιβιώσουν μετά το τέλος της παγκόσμιας οικονομικής κρίσης λόγω υψηλών δασμολογικών φραγμών. Αυτό συνέβη, εν μέρει, επειδή η δημιουργία από τα πάνω μιας τάξης βιομηχάνων καπιταλιστών στηρίχθηκε σε κρατικές πολιτικές μη διακρίσεων και ταυτόχρονα επιλεκτικότητας: πολιτική μη διακρίσεων, γιατί τα ευνοϊκά μέτρα δεν ίσχυαν επιλεκτικά για βιομηχανίες που θα μπορούσαν π.χ. να δημιουργήσουν ισχυρές διασυνδέσεις με άλλους τομείς της οικονομίας, και πολιτική επιλεκτικότητας, από την άλλη πλευρά, γιατί τα κριτήρια για παροχή πιστώσεων ήταν πελατειακά/πολιτικά μάλλον παρά τεχνικά/οικονομικά.

Το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής ήταν βιομηχανικοί τομείς ούτε ανταγωνιστικοί διεθνώς ούτε συναρθρωμένοι με την τοπική γεωργία και τον ορυκτό πλούτο των διαφόρων χωρών. Αυτή η έλλειψη συνάρθρωσης πήρε τη μορφή:

22. Βλ. C. Furtado, *Economic Development of Latin America*, Cambridge Univ. Press, 1970, 2η έκδ., σ. 108· επίσης C. F. Diaz-Alejandro, *Essays on the Economic History of Argentina*, Yale Univ. Press, New Haven 1970, σ. 209 κ.ε.

— αργής σχετικά ανάπτυξης της εσωτερικής αγοράς για καταλωτικά αγαθά, πράγμα που περιορίσε σημαντικά τη βιομηχανική επέκταση

— αποτυχίας στη δημιουργία βιομηχανικών μονάδων, στενά συνδεδεμένων με τη γεωργική παραγωγή και την εξόρυξη ορυκτών, που οδήγησε σε εξαγωγές σχετικά ανεπεξέργαστων πρωτογενών προϊόντων

— ενός βιομηχανικού τομέα που τον χαρακτηρίζει «περιορισμένη» καπιταλιστική ανάπτυξη, δηλαδή ένα «διπλό περιβάλλον» που αποτελείται από σχετικά λίγες μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις, οι οποίες συνυπάρχουν με μια πληθώρα βιοτεχνικών μονάδων με χαμηλή παραγωγικότητα που ασχολούνται με την απλή εμπορευματική παραγωγή²³

— μιας γενικής έλλειψης αποτελεσματικής συνάρθρωσης μεταξύ των διαφόρων οικονομικών τομέων.²⁴

23. Ένα από τα πιο εντυπωσιακά χαρακτηριστικά της περιφερειακής και ημι-περιφερειακής βιομηχανίας είναι η διατήρηση, ακόμα και ο πολλαπλασιασμός (ιδιαίτερα στους πιο παραδοσιακούς βιομηχανικούς κλάδους), μικρών αναποτελεσματικών μονάδων που δεν χρησιμοποιούν μισθωτή εργασία σε ευρεία κλίμακα (δηλαδή που δεν είναι καπιταλιστικές) και οι οποίες συνυπάρχουν με μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις. Αν και αυτό το είδος βιομηχανικής δομής μπορούμε να το δούμε και στις οικονομίες του Πρώτου Κόσμου, είναι ωστόσο πιο έντονη η παρουσία του στις περιφερειακές και ημι-περιφερειακές καπιταλιστικές χώρες. Όσον αφορά την κοινοβουλευτική ημι-περιφέρεια, στα μέσα της δεκαετίας του 1960, οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις της Χιλής με περισσότερους από 100 εργάτες ήταν μόλις το 6% όλων των επιχειρήσεων με περισσότερους από 5 εργάτες και στην Αργεντινή το 10%. Και στις δύο αυτές χώρες, οι σχετικά μεγάλες μονάδες έδιναν περισσότερο από 65% της συνολικής προστιθέμενης αξίας (βλ. D.C. Lambert και J.M. Martin, *L'Amérique Latine: Economie et société*, Armand Colin, Παρίσι 1971, σ. 325). Παρόμοια είναι η κατάσταση στην Ελλάδα. Στον Μεσοπόλεμο, καθώς και στη μεταπολεμική περίοδο, λίγες μεγάλες επιχειρήσεις συνυπάρχουν με μια πληθώρα μικρών οικογενειακών βιοτεχνικών μονάδων. Για ποικίλους λόγους, οποιαδήποτε αύξηση της ζήτησης για τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα οδήγούσε σε πολλαπλασιασμό των μικρών μονάδων και όχι στην εδραίωση και επέκταση όσων ήδη υπήρχαν (βλ. H. Ellis κ.ά., *Industrial Capital in the Development of the Greek Economy*, (ελλ. μτφρ. Κέντρο Οικονομικών Ερευνών, Αθήνα 1965).

24. Ας πάρουμε την Ελλάδα για παράδειγμα. Σχετικά με την κατάσταση των σιδηροδρόμων τον 19ο αιώνα, η Ελλάδα παρουσιάζει σημαντική δυσαρμονία μεταξύ της ζήτησης και της προσφοράς στις υπηρεσίες μεταφορών. Ενώ στη δυτική Ευρώπη η κατασκευή σιδηροδρόμων ανταποκρινόταν στην αυξανόμενη ζήτηση μεταφορικών μέσων από μια ήδη διαμορφωμένη εθνική

Στη μεταπολεμική περίοδο —αφήνοντας τώρα κατά μέρος τις κοινωνίες των βορείων Βαλκανίων όπου ο κεντρικός οικονομικός σχεδιασμός επέφερε την καταστροφή—, η Ελλάδα καθώς και οι χώρες της νότιας Λατινικής Αμερικής αντιμετώπισαν μια κρίση του μεσοπολεμικού μοντέλου εκβιομηχάνισης της υποκατάστασης των εισαγωγών. Ωστόσο, στη διάρκεια της δεκαετίας του 1960 και μέχρι την παγκόσμια οικονομική κρίση του 1974, μερικές από τις στενωπούς που δημιούργησε αυτή η κατάσταση μετριάστηκαν προσωρινά με την εισροή πολυεθνικού κεφαλαίου, το οποίο προώθησε επενδύσεις στον τομέα υψηλής τεχνολογίας και στις εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων.

Μολαταύτα, είναι πια πασιφανές ότι, ιδιαίτερα μετά την παγκόσμια κρίση του 1974, η προσανατολισμένη προς εξαγωγές εκβιομηχάνιση που επέβαλε το ξένο κεφάλαιο στις δεκαετίες του '60 και '70, ακόμα και αν ξεπέρασε μερικές από τις δυσκολίες

αγορά και μια ραγδαία αναπτυσσόμενη καπιταλιστική οικονομία, στην Ελλάδα του 19ου αιώνα η απουσία μιας εθνικής αγοράς και η μη κινητικότητα της προκαπιταλιστικής οικονομίας της σήμαινε ότι «η προσφορά σύγχρονων μεταφορικών μέσων ανταποκρινόταν σε μια ζήτηση που στην πραγματικότητα ήταν ανύπαρκτη». Ε. Παπαγιαννάκης, «Οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι 1880-1910», στο Δ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα*, Εστία, Αθήνα 1984, σ. 120.

Επιπλέον, με δεδομένη τη χαλαρή σύνδεση μεταξύ της ελληνικής βιομηχανίας και της κατασκευής σιδηροδρόμων, το κράτος ήταν υποχρεωμένο να δαπανά μεγάλα ποσά ξένου νομίσματος για να εισάγει όχι μόνο δημογυακικά αλλά και εξοπλισμό για τους σιδηροδρόμους. Δεν αποτελεί έκπληξη, συνεπώς, που μόλις πριν από το τέλος του περασμένου αιώνα η Ελλάδα υποχρεώθηκε να κηρύξει πτώχευση.

Η ναυτιλία, τέλος, είναι άλλο ένα παράδειγμα αποδιάρθρωσης. Η αλήθεια είναι, βέβαια, ότι ύστερα από μια παρατεταμένη περίοδο κρίσης, η ελληνική ναυτιλία αναπτύχθηκε και πάλι ραγδαία προς το τέλος του 19ου αιώνα. Ωστόσο, στη διάρκεια αυτής της περιόδου ο έλεγχος της ναυτιλίας είχε περάσει από τους ντόπιους εφοπλιστές της Ιθάκης, του Γαλαξιδίου και των νησιών του Αιγαίου στους Έλληνες της διασποράς, οι οποίοι της έδωσαν έναν πιο διεθνή προσανατολισμό (βλ. Γ. Δερτιλής, *Ελληνική οικονομία και βιομηχανική επανάσταση 1839-1910*, Σάκκουλας, Αθήνα 1986, σ. 31 κ.ε.). Αυτό την αποσύνδεσε από τους άλλους τομείς της ελληνικής οικονομίας, η οποία δεν επωφελήθηκε πολύ από την ανάπτυξή της.

Στην Ελλάδα δεν «πήρξε η παράλληλη ανάπτυξη μεταξύ της ναυτιλίας, του εμπορίου, της αλιείας και συναφών βιομηχανιών που εδραίωσε τη νορβηγική οικονομία στον 19ο και 20ό αιώνα» (στο ίδιο, σ. 35-36). Παρόμοιες κακές συναρθρώσεις μεταξύ των τομέων εμφανίζονται και σε όλες τις άλλες κοινωνίες που εξετάζουμε εδώ.

της προηγούμενης φάσης της υποκατάστασης εισαγωγών, δημιούργησε νέα αδιέξοδα, τα οποία είχαν ως αποτέλεσμα να καταστήσουν αδύνατη τη λύση των προβλημάτων του ισοζυγίου πληρωμών και να επιτείνουν τις κοινωνικο-οικονομικές ανισότητες.

Γ. Οι νεομαρξιστές θεωρητικοί της εξάρτησης υποστηρίζουν ότι οι ύστερα ανεπτυγμένες χώρες, με δεδομένη την πολιτική και οικονομική θέση εξάρτησης στο πλαίσιο της διεθνούς σκηνής, δεν έχουν καμία πιθανότητα να αποφύγουν το είδος των στενωπών που έπληξαν τα προπολεμικά Βαλκάνια και τη μεταπολεμική Ελλάδα — ιδιαίτερα όταν η χώρα είναι μικρή και φτωχή σε φυσικούς πόρους. Παρά ταύτα, εξίσου μικρές και φτωχές ευρωπαϊκές χώρες, που αντιμετώπιζαν παρόμοιο διεθνές περιβάλλον και είχαν ίδια σημεία εκκίνησης, είχαν πολύ καλύτερα αποτελέσματα.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τη Νορβηγία. Μικρή ευρωπαϊκή χώρα, σαν την Ελλάδα ή τη Βουλγαρία, η Νορβηγία ενσωματώθηκε στην παγκόσμια αγορά τον 19ο αιώνα. Η ανάπτυξη της βιομηχανίας της έγινε επίσης με σχετική καθυστέρηση, ωστόσο κατάφερε να δημιουργήσει βιομηχανίες που ήταν διεθνώς ανταγωνιστικές και συναρθρωμένες με τις εξαγωγές των πρωτογενών προϊόντων της (αλιευτικά και ξυλεία). Τα ψάρια π.χ. παστώονταν, αποξηραίνονταν, καταψύχονταν ή γίνονταν κονσέρβια με μηχανικά μέσα που παρήγε η ίδια η χώρα. Η εξαγωγή της ξυλείας γινόταν με τη μορφή της σανίδας, του χαρτοπολτού και, αργότερα, ως προϊόντα χάρτου. Επιπλέον, η Νορβηγία χρησιμοποίησε τους σημαντικούς υδάτινους πόρους της για την παραγωγή ενός είδους λιπάσματος (το «saltpetre» της Νορβηγίας) που έγινε ιδιαίτερα δημοφιλές στις παγκόσμιες αγορές. Με αυτό τον τρόπο, η χώρα όχι μόνο απέκτησε μια πιο ολοκληρωμένη οικονομία, αλλά και κατόρθωσε να εξασφαλίσει καλή θέση στην παγκόσμια αγορά τόσο για τα πρωτογενή όσο και για τα βιομηχανικά προϊόντα της.²⁵

25. Βλ. V. Aubert, «Notes on Greece and Norway», ό.π. βλ. επίσης K. Nordhaug, «Politics of Development and Underdevelopment within the European Periphery: Political Regimes and Economic Transformations in Scandinavia and the Balkans before 1940», εργασία που παρουσιάστηκε στο Διεθνές

Θα έχει ήδη γίνει σαφές ότι τα αναπτυξιακά προγράμματα των Βαλκανίων και νοτιοανατολικών χωρών απέτυχαν — ιδιαίτερα αν συγκριθούν με τις αναπτυξιακές τροχιές άλλων ύστερα ανεπτυγμένων χωρών. Σε αντίθεση με τα αρχικά αξιώματα της θεωρίας της εξάρτησης, η αποτυχία αυτή δεν οδηγεί αναγκαστικά (τουλάχιστον όσον αφορά την Ελλάδα και τις νοτιοαμερικάνικες χώρες) σε οικονομική στασιμότητα ή σε επίπεδα απόλυτης φτώχειας.²⁶ Οδηγεί απλώς σε ένα είδος ανάπτυξης η οποία, από μια σχετική άποψη, είναι ανεπαρκώς ολοκληρωμένη ή εσωστρεφής και έτσι γεννά στενωπούς, των οποίων το αποτέλεσμα είναι η περιφερειοποίηση. Το αν αυτή η κατάσταση αποκαλείται καθυστέρηση, υπανάπτυξη ή εξαρτημένη ανάπτυξη δεν έχει ιδιαίτερη σημασία. Δεν έχει νόημα ένας διάλογος σχετικά με το αν χώρες όπως η Ελλάδα και η Αργεντινή είναι αναπτυσσόμενες ή υπανάπτυκτες. Σημασία έχει το ότι έθνη-κράτη που έχουν μπει στη διαδικασία του εκσυγχρονισμού μπορεί να ανταποκριθούν με ριζικά διαφορετικούς τρόπους στις εμφανιζόμενες ευκαιρίες ή κρίσεις, και ότι η διαφορετική ανταπόκριση οδηγεί σε ποιοτικά διαφορετική αναπτυξιακή κατεύθυνση.²⁷

Εάν παραδεχτούμε ως γεγονός τη σχετική αποτυχία των προγραμμάτων ανάπτυξης των Βαλκανίων και της Λατινικής Αμερικής, θα έλεγα ότι για κάθε μία από αυτές τις περιπτώσεις ο κύριος υπεύθυνος για την αποτυχία ήταν το κράτος. Το προφανές ερώτημα λοιπόν είναι: Γιατί τα πήγε τόσο άσχημα το κράτος; Εν ολίγοις, η απάντηση είναι ότι τόσο η ανάπτυξη των διοικητικών μηχανισμών του (δηλ. οι πολιτικές τεχνικές του) όσο και ο τρόπος ελέγχου αυτών των μηχανισμών (δηλ. οι σχέσεις κυριαρχίας του)²⁸ έχουν οδηγήσει συστηματικά σε μια κατάσταση όπου

Συμπόσιο για το ρόλο του Νόμου στην ανάπτυξη των Κοινωνιών Προνοίας, Όσλο, Αύγ. 1970.

26. Η Ελλάδα, αντίθετα με μερικές λατινοαμερικανικές χώρες που επέτυχαν υψηλούς ρυθμούς εκβιομηχάνισης στις δεκαετίες του '60 και του '70, όχι μόνο εξάλειψε επίπεδα απόλυτης φτώχειας, αλλά και απέφυγε τη δημιουργία μεγάλων εξαθλιωμένων περιοχών στα κύρια αστικά κέντρα της (βλ. Ν. Μουζέλης, *Modern Greece: Faces of Underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1978 (ελλ. μτφρ. *Νεοελληνική Κοινωνία: Όψεις υπανάπτυξης*, Εξάντας, Αθήνα 1978).

27. Για μια παραπέρα επεξεργασία αυτού του κρίσιμου σημείου βλ. Ο. Senghaas, *The European Experience...*, ό.π.

28. Για τις έννοιες των πολιτικών τεχνικών και σχέσεων κυριαρχίας βλ. Ν.

το ιδιαίτερο υπερισχύει του γενικού και το πολιτικό του οικονομικού. Θα αναπτύξω αυτό το σημείο-κλειδί στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο.

4. Η ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

A. Το πρώτο σημείο που πρέπει να τονιστεί σχετικά με το κράτος στα Βαλκάνια και στις χώρες του νότιου τμήματος της Λατινικής Αμερικής είναι η πατρογονική/δεσποτική καταγωγή του. Ιστορικά, τα Βαλκάνια και τα κράτη της Λατινικής Αμερικής δεν είχαν ποτέ γνωρίσει τη δυτικοευρωπαϊκή απολυταρχία, με την ιδιόμορφη ισορροπία μεταξύ μοναρχίας και αριστοκρατίας, που από πολύ νωρίς οδήγησε στη σύσταση αυτόνομων *corps intermédiaires* (ενδιάμεσων οργάνων) μεταξύ του στέμματος και του λαού.²⁹ Αντί γι' αυτό το οθωμανικό κράτος έφθασε πολύ κοντά στην ακραία πατρογονική (patrimonial) δομή που ο Βέμπερ ονομάζει *σουλτανισμό*.³⁰ Η δομή αυτή χαρακτηρίζεται από μια απόλυτη υποταγή των ευγενών και των υψηλά ιστάμενων αξιωματούχων του κράτους σ' ένα δεσποτικό άρχοντα. Οι σχέσεις αυθαιρεσίας και η μεγάλη διαφθορά που αυτό συνεπαγόταν (ιδιαίτερα κατά την τελευταία οθωμανική περίοδο) σφράγισαν έντονα όλη την κλίμακα της εξουσίας, από την Πύλη έως τον αξιωματούχο του μικρότερου χωριού.

Πιο συγκεκριμένα, το οθωμανικό σύστημα εξουσίας ήταν οργανωμένο έτσι, ώστε να εμποδίζει τη δημιουργία ισχυρής αριστοκρατίας γαιοκτημόνων, η οποία θα μπορούσε να αμφισβητήσει την απόλυτη εξουσία του Σουλτάνου. Αντίθετα με τον τρόπο που οι δυτικοευρωπαίοι έβλεπαν τη γαιοκτησία, η Οθωμανική αυτοκρατορία θεωρούσε ότι όλη η γη ανήκε, τουλάχιστον θεωρητικά, στον Αλλάχ και στον αντιπρόσωπό του στη γη, το Σουλτάνο. Παρά την ντε φάκτο ύπαρξη ατομικής ιδιοκτησίας γης,

Μουζέλης, *Post-Marxist Alternatives: The Construction of Social Orders*, Macmillan, Λονδίνο 1990, κεφ. 4.

29. Γι' αυτό το θέμα βλ. P. Anderson, *Lineages of the Absolutist State*, New Left Publications, Λονδίνο 1974, σ. 397, κ.ε. (ελλ. μτφρ. *Το απολυταρχικό κράτος*, Οδυσσέας, Αθήνα 1986, σ. 397 κ.ε.).

30. M. Weber, *Economy and Society*, εκδ. G. Roth και C. Wittich, Univ. of California Press, Berkeley 1978, σ. 231-232.

μιλώντας γενικά, όλη η καλλιεργήσιμη γη είχε υπαχθεί στο τιμαριωτικό σύστημα έγγειας ιδιοκτησίας. Οι κάτοχοι των τιμαρίων (οι σπαχήδες) δεν είχαν κανένα δικαίωμα ιδιοκτησίας στη γη. Απλώς είχαν ένα μη κληροδοτούμενο δικαίωμα σ' ένα μέρος του προϊόντος και ως αντάλλαγμα ήταν υποχρεωμένοι να παράσχουν διοικητικές και στρατιωτικές υπηρεσίες στην Πύλη. Σε περιόδους παρακμής οι αξιωματούχοι κατάφεραν φυσικά να αποκτήσουν ντε φάκτο την ιδιοκτησία των τιμαρίων τους, αλλά η ιδιοκτησία αυτή δεν μπορούσε να αποκτήσει νομική υπόσταση.

Συνεπώς, όταν το κράτος ήταν ισχυρό, ο σουλτανικός δεσποτισμός αναχαιτίζε όχι μόνο τις φιλοδοξίες της αριστοκρατίας για γαιοκτησία αλλά και οποιαδήποτε τυχόν σχέδιά της να ελέγξει τον κρατικό μηχανισμό. Η τοποθέτηση δούλων, ευνούχων, Εβραίων, χριστιανών και, ιδιαίτερα, Ελλήνων (αντί των ευγενών) σε διοικητικές θέσεις-κλειδιά εξασφάλιζε περισσότερο την πλήρη υποταγή στις επιθυμίες του Σουλτάνου.³¹ Η ιβηρική εξουσία στη Λατινική Αμερική δεν έθετε τέτοιους περιορισμούς στη γαιοκτησία, και αυτή η διαφορά μπορεί να βοηθήσει στην κατανόηση των διαφορετικών κατευθύνσεων των δύο περιοχών μετά την ανεξαρτησία τους. Όσο επιβλητικές και αν ήταν οι παραδόσεις της απολυταρχικής εξουσίας (που είχαν αναπτυχθεί στη μητρόπολη), στο αποικιακό πλαίσιο, όπου ο *πολιτικός* φεουδαλισμός ήταν ανύπαρκτος, τελικά κατέληξαν σ' ένα είδος κρατικού συγκεντρωτισμού, απρόθυμου να ανεχθεί την εμφάνιση αυτόνομων ομάδων και οργανώσεων.

Να πώς το θέτει ο Κλαούντιο Βελίζ (Claudio Veliz):

«Στις [Σ.Μ.: δυτικές] Ινδίες το δυναμικό Αναγεννησιακό Κράτος του στέμματος της Καστίλλης μπορούσε να εισαγάγει ένα συγκεντρωτικό πολιτικό οικοδόμημα χωρίς τα εμπόδια των φεουδαρχικών παραδόσεων ή την αντίσταση μιας περιφέρειας βαρόνων».³²

Υπάρχει σημαντική βιβλιογραφία σχετική με τις αρνητικές επιπτώσεις της ιβηρικής πατρογονικής/δεσποτικής κληρονομιάς

31. Για όλα τα παραπάνω βλ. L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, ό.π., σ. 122 κ.ε. και Δ. Α. Ζακυθινός, *Η Τουρκοκρατία. Εισαγωγή εις την Νεωτέραν Ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήνα 1957.

32. C. Veliz, *The Centralist Tradition in Latin America*, Princeton Univ. Press, 1980, σ. 10.

στη λειτουργία των κοινοβουλευτικών θεσμών στη Λατινική Αμερική.³³

Μερικοί από τους συγγραφείς αυτής της παράδοσης υπογραμμίζουν τις πολιτιστικές πλευρές του ιβηρικού δεσποτισμού, ενώ άλλοι επικεντρώνουν την προσοχή τους σε πιο δομικά χαρακτηριστικά, όπως τον συντεχνιακό/κάθετο χαρακτήρα του κρατικού ελέγχου. Ανεξάρτητα από την άποψη που μπορεί να έχει κανείς για την εγκυρότητα καθαρά πολιτιστικών ερμηνειών, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι λατινοαμερικανικές κοινωνίες, όπως και οι βαλκανικές, είχαν κρατικές δομές, την περίοδο πριν από την ανεξαρτησία τους, πιο δεσποτικές και αυθαίρετες από ό,τι οι κοινωνίες της Δυτικής Ευρώπης.

Β. Όπως έχουν επισημάνει ιστορικοί και κοινωνικοί επιστήμονες, τα δεσποτικά χαρακτηριστικά του οθωμανικού και ιβηρικού πατρογονισμού (patrimonialism) δεν εξαφανίστηκαν, όταν οι χώρες που εξετάζουμε απέκτησαν την ανεξαρτησία τους. Παρέμειναν και συνυπήρχαν στενόχωρα με τα νομικά γραφειοκρατικά διοικητικά πλαίσια και τους κοινοβουλευτικούς δημοκρατικούς θεσμούς που «εκσυγχρονιστές» είχαν εισαγάγει από τη Δύση. Στην πραγματικότητα, τον 19ο αιώνα τα κοινοβουλευτικά καθεστώτα των Βαλκανίων και της νοτιότερης Λατινικής Αμερικής στηρίζονταν σε πολύ περιορισμένη λαϊκή συμμετοχή και σ' ένα αυταρχικό κράτος ελεγχόμενο από ένα μικρό αριθμό επιφανών οικογενειών. Αυτές οι οικογένειες μπορούσαν να στηρίξουν το κοινοβουλευτικό σύστημα, ώστε να λειτουργεί με ένα σχετικά σταθερό τρόπο, χειραγωγώντας το εκλογικό σώμα με μια ποικιλία νόμιμων και μη νόμιμων μέσων.

Στα Βαλκάνια (όπως ήδη σημειώσαμε), η πολιτική ολιγαρχία που έλεγχε το κράτος τον 19ο αιώνα δεν αντλούσε τη δύναμή της από τη γη. Οι ολιγαρχικές οικογένειες αντλούσαν την εξουσία τους εν μέρει από τον ηγετικό ρόλο που είχαν παίξει —ως στρα-

33. Βλ. για παράδειγμα R. M. Morse, «The Heritage of Latin America: The Distinct Tradition», στο H. J. Wiarda (επιμ.), *Politics and Social Change in Latin America*, Amherst: Massachusetts Univ. Press, 1973· M. Sagatti, *Spanish Bureaucratic Partimonialism in America*, Politics of Modernisation Series no. 1, Univ. of California, 1966, και H.J. Wiarda, «Toward a Framework for the Study of Political Change in the Iberian-Latin Tradition: the Comparative Model», *World Politics*, Iav. 1973.

τιωτικοί πολέμαρχοι και επιφανείς πολίτες— κατά τη διάρκεια του αγώνα για την ανεξαρτησία. Μη μπορώντας να γίνουν μεγαλογαιοκτήμονες, στράφηκαν

«στα επαγγέλματα (για να διατηρήσουν και διαωνώσουν την ισχύ τους) και πάνω απ' όλα στο ίδιο το κράτος, ως πολιτικοί, κρατικοί αξιωματούχοι, πανεπιστημιακοί, δικηγόροι και ενοικιαστές των φόρων. Επιπλέον, οι πελατειακές σχέσεις αποδείχθηκαν ιδιαίτερα αποτελεσματική τακτική, που έστρεφε την καθολική ψηφοφορία μόνιμα προς όφελός τους. Τελικά, η κύρια οικονομική τους βάση έγινε ο ίδιος ο κρατικός μηχανισμός».³⁴

Με δεδομένη τη σχετική αυτονομία του πολιτικού, που περιγράψαμε πιο πάνω, πρέπει να τονίσουμε ότι το κράτος, στις περιπτώσεις των Βαλκανίων και της Λατινικής Αμερικής που εξετάζουμε, δεν χρησιμοποιήθηκε κυρίως ως μέσο για την πραγμάτωση συλλογικών στόχων ή ενός σχεδίου ταξικής ηγεμονίας χρησιμοποιήθηκε μάλλον ως μέσο εδραίωσης και επέκτασης πελατειακών δικτύων με τη βοήθεια μιας τεράστιας διανομής δημοσίων θέσεων σε ημετέρους. Η κυριαρχία αυτού του είδους πελατειακών προσανατολισμών αποδεικνύεται ακόμη καλύτερα, αν θυμηθούμε ότι σ' αυτές τις κοινωνίες η μαζική συγκέντρωση πληθυσμών σε πόλεις προηγήθηκε της ανάπτυξης ευρείας κλίμακας της καπιταλιστικής βιομηχανίας.³⁵

Σε τέτοιες καταστάσεις «πρώρης» αστικοποίησης, το κράτος τείνει προς μια πελώρια διόγκωση. Και αυτό οφείλεται όχι μόνο στο ότι είναι υποχρεωμένο να κάνει τεράστιες δαπάνες για να εξασφαλίσει το ελάχιστο των δημοτικών υπηρεσιών, αλλά και στο ότι η αύξηση της απασχόλησης στο δημόσιο είναι ένας εύκολος τρόπος να μειώσει τη μαζική ανεργία στις πόλεις. Ανεργία που δημιουργεί η συρροή από την ύπαιθρο σε συνθήκες ισχνής ή ανύπαρκτης βιομηχανίας. Επιπλέον, η απασχόληση στο δημόσιο προσφέρεται με τον ίδιο ενθουσιασμό που ζητείται, γιατί αποτελεί μέσο ενδυνάμωσης της πολιτικής θέσης του πάτρωνα. Με

34. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic: Social Coalitions and Party Strategies in Greece: 1922-1936*, Univ. of California Press, Berkeley 1983, σ. 123.

35. Για συγκριτικά στοιχεία βλ. N. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery...*, ό.π., σ. 9 κ.ε. (ελλ. μτφρ. ό.π., σ. 38).

άλλα λόγια, σ' ένα πλαίσιο πελατειακής κοινοβουλευτικής πολιτικής, ένας βιομηχανικός τομέας με χαμηλή ικανότητα απορρόφησης εργατικού δυναμικού, σε συνδυασμό με τη μαζική συρροή πληθυσμού στις πόλεις, οδηγεί αναπόφευκτα στην υπερτροφία των κρατικών μηχανισμών.

Παίρνοντας υπόψη τα παραπάνω, δεν αποτελεί έκπληξη το γεγονός ότι τη δεκαετία του 1870 στην Ελλάδα ο αριθμός των δημόσιων υπαλλήλων ανά 10.000 κατοίκους ήταν περίπου επτά φορές μεγαλύτερος από ό,τι στο Ηνωμένο Βασίλειο³⁶ και ότι ένας άλλος υπολογισμός για την ίδια περίπου περίοδο δίνει το ένα τέταρτο του μη αγροτικού εργατικού δυναμικού να είναι υπάλληλοι του κράτους.³⁷ Παρόμοια κατάσταση επικρατεί σε όλες τις άλλες χώρες που εξετάζουμε. Για παράδειγμα, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο (1911) το ποσοστό των δημόσιων υπαλλήλων στο συνολικό εργατικό δυναμικό ήταν 1,1%, στη Γερμανία (1907) και στη Γαλλία (1911) 1,4%, στην Αργεντινή (1914) ήταν 3,3% και στη Χιλή (1920) 1,8%.³⁸

Μια σύγκριση της κρατικής δυνατότητας είσπραξης φόρων, δηλαδή της ικανότητας του κράτους να αποσπά πόρους από τους πολίτες, μας δίνει παρόμοια εικόνα. Έτσι, το 1913 στο Ηνωμένο Βασίλειο τα έσοδα της κυβέρνησης κατά κεφαλήν ήταν ίσα με \$20,14 (αμερικάνικα δολάρια), στη Γαλλία, την ίδια περίπου περίοδο, ήταν \$24,23, στη Γερμανία \$13,34 και στη Σουηδία \$12,73.³⁹ Στη Λατινική Αμερική και στα Βαλκάνια, την ίδια περίπου περίοδο —δηλαδή σε μια περίοδο κατά την οποία η εκβιομηχάνισή τους ήταν ακόμα υποτυπώδης—, τα κρατικά έσοδα ήταν όμοια ή ακόμα και υψηλότερα από αυτά της ήδη εκβιομημασμένης Δύσης.

Έχοντας υπόψη αυτά τα δεδομένα, η εκτίμηση του J. Lampe

36. Βλ. G. Dertillis, *Social Change and Military Intervention in Politics: Greece 1881-1928*, Διδακτ. Διατριβή, Πανεπ. του Σέφιλντ, 1975, Πίνακας XIV (ελλ. μτφρ. *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση, 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977).

37. Βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Οι μεταρρυθμίσεις του Τρικούπη», στο *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τόμ. ΙΓ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 13.

38. Βλ. League of Nations, *Statistical Yearbook 1927*, Γενεύη 1928, Πίνακας 7.

39. Βλ. A. S. Banks, *Cross-Polity, Time-Series Data*, Mass.: The MIT Press, Boston 1971, Τμήμα 3.

για τον οικονομικό ρόλο του βαλκανικού κράτους πριν από το 1914 μπορούσε να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι

«το κράτος αντλούσε περισσότερους ανθρώπινους και οικονομικούς πόρους από την παραγωγική επένδυση από ό,τι το ίδιο συνεισέφερε».⁴⁰

Εκτός από τις πιέσεις που ασκούσαν τα αστικά κέντρα, μια άλλη αιτία για τη ραγδαία ανάπτυξη του κράτους στη Λατινική Αμερική και στα Βαλκάνια ήταν οι προσπάθειες των αντίστοιχων κυβερνήσεων να μιμηθούν τις θεσμικές δομές των *ήδη εκβιομηχανισμένων* δυτικοευρωπαϊκών κοινοβουλευτικών δημοκρατιών, όπως το έθεσε ο Σταυριανός στην ιστορική του ανάλυση για τα Βαλκάνια:

«Οι κρατικές δομές αναπτύχθηκαν στη Δύση φυσικά και αρμονικά με την ανάπτυξη της οικονομικής ζωής. Στα Βαλκάνια όμως ο μηχανισμός της κυβέρνησης αντιγράφηκε από τη Δύση και επιβλήθηκε με όλη την πολυπλοκότητα και δαπανηρότητά του πάνω σε μια υπανάπτυκτη αγροτική οικονομία [...] Το αποτέλεσμα ήταν ότι όλες οι βαλκανικές γραφειοκρατίες διογκώθηκαν και παραμορφώθηκαν. Πολύ περισσότεροι κατά κεφαλήν αξιωματούχοι βρίσκονταν στα βαλκανικά κράτη από ό,τι στα δυτικά, παρά το χαμηλό επίπεδο των βαλκανικών οικονομιών».⁴¹

Όλα τα παραπάνω τελικά συνοψίζονται στο ότι κατά τη διάρκεια του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα και του πρώτου τετάρτου του 20ού, σημαντικοί πόροι που είχαν παραχθεί στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια από την εμπορευματοποίηση της αγροτικής οικονομίας και την προώθηση των πρωτογενών εξαγωγών, δεν χρησιμοποιήθηκαν ούτε για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας ούτε για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Όλοι αυτοί οι πόροι πήγαν, αντίθετα, για την παραπέρα διόγκωση ενός τεραστώδους κρατικού μηχανισμού, η δυναμική του οποίου υπάκουε σε ανάγκες της πολιτικής διοίκησης μάλλον παρά της οικονομίας. Με αυτήν ακριβώς την έννοια, το κράτος σε κοινωνίες με

40. J. Lampe, «Varieties of Unsuccessful Industrialization: the Balkan States before 1914», *The Journal of Economic History*, 1975, αρ. 1, σ. 8.

41. L. Stavrianos, *The Balkans since 1453*, ό.π., σ. 607.

ύστερη βιομηχανική ανάπτυξη μπορεί να γίνει εμπόδιο στην ισορροπη ανάπτυξη.

Γ. Στις βαλκανικές και νοτιολατινικές χώρες, ο ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός παρήκμασε στις δεκαετίες του '20 και του '30 και η πολιτική συμμετοχή διευρύνθηκε αξιοσημείωτα, καθώς νέες πολιτικές ελίτ εισέβαλαν στο κοινοβουλευτικό παιχνίδι και καθώς οι πολιτικοί σύλλογοι των επιφανών έπρεπε να δώσουν χώρο σε πιο συγκεντρωτικά και λιγότερο χαλαρά οργανωμένα εθνικά κόμματα. Το πέρασμα από ολιγαρχικές σε μεταολιγαρχικές πολιτικές δομές πήρε διαφορετικές μορφές στις χώρες που εξετάζουμε.

Στα βόρεια Βαλκάνια, όπου τόσο οι γαιοκτήμονες όσο και οι αστικές μεσαίες τάξεις ήταν σχετικά αδύνατες, ο ολιγαρχικός κοινοβουλευτισμός υποσκάφθηκε από την ανάπτυξη μαζικών λαϊκιστικών αγροτικών κομμάτων. Στις νότιες λατινοαμερικάνικες χώρες, όπου η αστικοποίηση ήταν πιο προχωρημένη και τα εξαγωγικά συμφέροντα της γαιοκτησίας πιο ισχυρά, η μετάβαση από τις ολιγαρχικές πολιτικές επιτεύχθηκε και εδραιώθηκε με λαϊκές μαζικές κινητοποιήσεις στις πόλεις. Τέλος στην Ελλάδα, όπου οι γαιοκτήμονες ήταν όπως και στα υπόλοιπα Βαλκάνια αδύνατοι, αλλά όπου η αστικοποίηση ήταν σχετικά προχωρημένη, η διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής δεν πέρασε μέσα από καμία λαϊκιστική κινητοποίηση στην ύπαιθρο ή στις πόλεις επιτεύχθηκε πολύ πιο «ομαλά» με την ανάπτυξη και διεύρυνση των πελατειακών κομμάτων και οργανώσεων που ήδη υπήρχαν.⁴²

Εδώ πρέπει να τονίσουμε ότι, παρά τις ευρείες διαφορές στον τρόπο μετάβασης στις διάφορες χώρες που εξετάζουμε, η υποχώρηση του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού έγινε παντού πριν από την εκβιομηχάνιση μεγάλης κλίμακας αυτών των χωρών (που έγινε μετά το 1929). Αυτό σημαίνει ότι το άνοιγμα του πολιτικού συστήματος δεν σηματοδεύτηκε, όπως σε αρκετές δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, από την ενεργό συμμετοχή των βιομηχανικών τάξεων (ιδιαίτερα από μαζικές και σχετικά αυτόνομες οργανώσεις των εργατών). Αντίθετα, οι νέες δυνάμεις και οι ορ-

42. Για μια ανάλυση και ερμηνεία των διαφορετικών δρόμων προς τη μεταολιγαρχική πολιτική βλ. Ν. Μουζέλης, *Politics in the Semi-Periphery...*, ό.π., κεφ. 1.

γανώσεις τους μπήκαν στην πολιτική σκηνή με πιο κάθετα εξαρτημένο τρόπο και η συμμετοχή τους αυτή δεν στάθηκε ικανή να εξαλείψει τα επιμεριστικά/προσωποπαγή χαρακτηριστικά της κοινοβουλευτικής πολιτικής. Ούτε ανέκοψε τις δεσποτικές και αντιαναπτυξιακές τάσεις του κράτους. Επιπλέον όταν, στην περίοδο που ακολούθησε την Κρίση του 1929, ο βιομηχανικός καπιταλισμός απέκτησε δυναμική στην κοινοβουλευτική ημι-περιφέρεια, ο χρονισμός του και η δομή του όχι μόνο οδήγησαν σ' ένα αποδιαρθρωτικό είδος ανάπτυξης (όπως το υποστηρίξαμε ήδη),⁴³ αλλά και ενδυνάμωσαν τα αυταρχικά και επιμεριστικά χαρακτηριστικά του κράτους.

Εδώ θα ήταν χρήσιμη μια σύγκριση με περιπτώσεις όπου η εκβιομηχάνιση προηγήθηκε από τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής. Σε πολλές δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες, το κίνημα της εργατικής τάξης εμφανίστηκε όταν η προηγμένη εκβιομηχάνιση είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός μαζικού βιομηχανικού εργατικού δυναμικού, το οποίο μπορούσε να αντισταθεί αποτελεσματικά στις κρατικές προσπάθειες χειραγώγησης και καταπίεσης. Ακόμα περισσότερο: η εργατική τάξη συνέβαλε με ποικίλους τρόπους στον εξορθολογισμό της πολιτικής. Για να πάρουμε ως παράδειγμα την Αγγλία, το γεγονός ότι η δύναμη του Εργατικού Κόμματος στηρίχθηκε από την αρχή στον μεγάλο αριθμό των οπαδών του παρά στον πλούτο τους και το κοινωνικό τους κύρος, οδήγησε στη δημιουργία μιας πολύ συγκεντρωτικής και γραφειοκρατικής κομματικής δομής. Αυτή η δομή, στη συνέχεια, ευνοούσε την οργάνωση μεγάλου αριθμού ατόμων λιγότερο κάθετα και περισσότερο οριζόντια. Ότι ένας τέτοιος τρόπος ενσωμάτωσης αποθαρρύνει επιμεριστικές και πελατειακές πολιτικές πρακτικές είναι μια θέση που έχει υποστηριχθεί πολύ καλά στη σχετική βιβλιογραφία.⁴⁴

Ο τρόπος που δημιουργήθηκε το Εργατικό Κόμμα καθώς και η δημιουργία μαζικών συνδικάτων μερικές δεκαετίες νωρίτερα όχι μόνο δυνάμωσε την αυτονομία του κινήματος της εργατικής τάξης απέναντι στο κράτος, αλλά και συνέβαλε στην αποδυνάμωση των παρωχημένων πελατειακών πρακτικών των πιο παρα-

43. Για την έννοια της αποδιάρθρωσης βλ. S. Amin, *L'accumulation a l'échelle mondiale*, *Anthropos*, Παρίσι 1970 (ελλ. μτφρ. *Η συσσώρευση σε παγκόσμια κλίμακα*, Νέα Σύνορα, Αθήνα).

44. Βλ. R. Alford, *Party and Society*, John Murray, Λονδίνο 1964, σ. 33 κ.ε.

δοσιακών κομμάτων. Αυτά, τα δεύτερα, ήταν υποχρεωμένα να αντιμετωπίσουν την πρόκληση του εργατικού κινήματος, και άρχισαν και τα ίδια να υιοθετούν πιο γραφειοκρατικές και οικουμενικές αρχές οργάνωσης. Όχι μόνο έπρεπε να αλλάξουν τον τρόπο της πολιτικής τους λειτουργίας, αλλά υποχρεώθηκαν να αλλάξουν και τους στόχους τους και να γίνουν πιο ευαίσθητα σε ιδέες λαϊκής ευημερίας, συλλογικών διαπραγματεύσεων κ.ο.κ.⁴⁵

Η παραπάνω σύγκριση αποσαφηνίζει τη διαφορά με τις χώρες που εξετάζουμε εδώ, όπου, με δεδομένη τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής/συσσωμάτωσης πριν από την έλευση της εκβιομηχάνισης ευρείας κλίμακας (καθώς επίσης και την προεπαναστατική πατρογονική/δεσποτική κληρονομιά και την «περιορισμένη» φύση της καπιταλιστικής τους ανάπτυξης), οι επιμεριστικές κομματικές πρακτικές και τα πατρογονικά/αυταρχικά χαρακτηριστικά του κράτους διατηρήθηκαν σε ισχύ μέχρι και σήμερα. Μας διευκολύνει επίσης να καταλάβουμε γιατί η κομματική λογική συστηματικά επικρατεί της λογικής της αγοράς και όλων των άλλων θεσμικών τομέων.

Το γεγονός ότι η διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής προηγήθηκε από μια σημαντική εκβιομηχάνιση δεν εξηγεί από μόνο του, φυσικά, την εκτεταμένη παραμονή επιμεριστικής/πελαταιακής πολιτικής στις χώρες της κοινοβουλευτικής ημι-περιφέρειας. Εξάλλου, χώρες όπως η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία έζησαν επίσης τη διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής πριν αναπτύξουν βιομηχανία μεγάλης κλίμακας αλλά και οι δύο τελικά απέκτησαν προφίλ «πρώτου κόσμου» τόσο στην οικονομική όσο και στην πολιτική τους διάσταση. Στα Βαλκάνια και στη Λατινική Αμερική

45. Βλ. O. Kirchheimer, «The transformation of European Political Parties», στο J. Lapalombara και M. Weiner (επιμ.), *Political Parties and Political Development*, Princeton Univ. Press, Princeton 1966 (ελλ. μτφρ. «Ο μετασχηματισμός των κομματικών συστημάτων στη δυτική Ευρώπη», *Λεβιάθαν*, 11, 1991, σ. 77-104. Η εμφάνιση ενός ισχυρού εργατικού κινήματος δεν επιφέρει αυτόματα το τέλος του πελατειακού συστήματος, ούτε ήταν ο μόνος υπεύθυνος για την υποχώρηση της επιμεριστικής/πελατειακής πολιτικής παράγοντας στο Ηνωμένο Βασίλειο. Η εισαγωγή της μυστικής ψηφοφορίας, των μεγάλων εκλογικών περιφερειών και των αυστηρών ποινών για πολιτικές μεθόδους διαφθοράς, όπως η εξαγορά ψήφου, καθώς και ευρύτερα μέτρα, όπως η μεταρρύθμιση της παιδείας, όλα αυτά επέφεραν αλλαγές στη συμπεριφορά των πολιτών και η κοινή γνώμη απέκτησε δημοκρατικό προσανατολισμό.

όμως αυτός ο μη ευνοϊκός χρόνος για πολιτική διεύρυνση (από τη σκοπιά της ανάπτυξης μιας ισχυρής κοινωνίας των πολιτών) συνδυάστηκε με μια δεσποτική κληρονομιά αιώνων και με βαθιές ρίζες. Κληρονομιά που παρέμεινε ισχυρή και μετά την απόκτηση της πολιτικής ανεξαρτησίας. Αυτός ακριβώς ο συνδυασμός, η σύνδεση της προ της ανεξαρτησίας κληρονομιάς με τον ατυχή χρονισμό (timing) μας δίνει κάπως πιο ικανοποιητική εξήγηση των δυσλειτουργιών του κοινοβουλευτισμού στις χώρες που εξετάζουμε.⁴⁶

Ας μου επιτραπεί να δώσω ιδιαίτερο βάρος σ' αυτό το κρίσιμο σημείο, κάνοντας μια συνοπτική σύγκριση μεταξύ της Αυστραλίας και της Αργεντινής κατά την περίοδο μεταξύ των δύο παγκόσμιων πολέμων. Στο πρώτο τέταρτο του 20ού αιώνα και οι δύο αυτές χώρες έζησαν την ανάπτυξη ριζοσπαστικών λαϊκιστικών κινημάτων (το Ριζοσπαστικό Κόμμα στην Αργεντινή και το Εργατικό Κόμμα στην Αυστραλία), τα οποία υπονόμευσαν την ολιγαρχική πολιτική σκηνή και προκάλεσαν μια διεύρυνση της πολιτικής συμμετοχής που προηγήθηκε από οποιαδήποτε σημαντική εκβιομηχάνιση.⁴⁷

Οι συντηρητικές πολιτικές δυνάμεις της Αυστραλίας αντέδρασαν στην παγκόσμια οικονομική κρίση με το να επιζητήσουν μια ειρηνική διευθέτηση με το Εργατικό Κόμμα και το ξεκαθάρισμα των διαφορών τους στην οικονομική πολιτική μπροστά στο εκλογικό σώμα.

46. Εκτός από το χρόνο και την πατρογονική κληρονομιά, άλλος σημαντικός παράγοντας που εξηγεί τις αδυναμίες της οργάνωσης της εργατικής τάξης στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια είναι ο πολύ περιορισμένος χαρακτήρας του καπιταλισμού, τόσο στη γεωργία όσο και στη βιομηχανία. Περιορισμένος είναι με την έννοια ότι, ακόμη και μετά την κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, οι καθαρά καπιταλιστικές επιχειρήσεις (δηλ. οικονομικές μονάδες που απασχολούν πολλούς μισθωτούς εργάτες) αποτελούσαν μικρές νησίδες μέσα σ' έναν ωκεανό από μικρές μονάδες που απασχολούσαν λίγους εργάτες ή και καθόλου. Αυτού του είδους η οικονομική οργάνωση δεν αποτελεί ευνοϊκό κλίμα για την ανάπτυξη αυτόνομων και μεγάλων συνδικαλιστικών κινημάτων. Βλ. Ν. Mouzelis, *Politics in the Semi-Periphery...*, ό.π., σ. 113 κ.ε. (ελλ. μτφρ. ό.π., σ. 193 κ.ε.).

47. Γι' αυτό το θέμα βλ. Μ. Alexander, «Conservatism, Counterrevolution and Semi-peripheral Politics: Australia and Argentina in the Interwar Period», εργασία που παρουσιάστηκε στη Συνδιάσκεψη της Πολιτικής Οικονομίας του Παγκόσμιου Συστήματος, Emory University, Atlanta, Georgia, Μάρτιος 1988.

Η αντίδραση των συντηρητικών στην Αργεντινή ήταν τελείως διαφορετική. Εδώ η «Επανάσταση της Απελευθέρωσης» («Liberating Revolution») του στρατηγού Justo, το 1930, απομάκρυνε βίαια από την εξουσία τον ηγέτη του Ριζοσπαστικού Κόμματος Υίγγογεν και επέβαλε το στρατό ως τον κύριο φρουρό ενός πολύ καταπιεστικού, ψευτο-κοινοβουλευτικού συστήματος.⁴⁸ Αν και αυτό το σύστημα δεν έφερε τη χώρα πίσω στις ολιγαρχικές δομές του 19ου αιώνα, περιόρισε ωστόσο αποτελεσματικά την πολιτική συμμετοχή χρησιμοποιώντας, σε ευρεία κλίμακα και συστηματικά, παράνομα και ημπαράνομα μέσα πολιτικής καταπίεσης. Με αυτή την έννοια, αναβίωσε και κατά διαστήματα επέτεινε τα πιο επιμεριστικά και μη δημοκρατικά χαρακτηριστικά της ολιγαρχικής πολιτικής.

Πράγματι, από το 1930 έως και μέχρι πρόσφατα ο στρατός είναι η αποφασιστική δύναμη και ο κύριος ρυθμιστής της πολιτικής ζωής της Αργεντινής. Πριν από το 1930 το πάνω χέρι το είχαν οι πολιτικοί, ακόμα και όταν εκλιπαρούσαν την υποστήριξη του στρατού· από το 1930 όμως η κατάσταση αντεστράφη, με τους πολιτικούς ως τους υποτελείς συνεταίρους στις πολιτικο-στρατιωτικές ριψοκίνδυνες επιχειρήσεις.⁴⁹

Ακόμα και σ' αυτή την περίπτωση, φυσικά, υπάρχουν δομικά μάλλον παρά πολιτισμικά δεδομένα που βοηθούν να εξηγηθεί η υπεραυταρχική αντίδραση των συντηρητικών δυνάμεων της Αργεντινής.⁵⁰ Αλλά αν πάρουμε υπόψη ότι (α) σε όλες τις χώρες της κοινοβουλευτικής ημπεριφέρειας η μετάβαση, κατά το Μεσοπόλεμο, από την ολιγαρχική στη μετα-ολιγαρχική πολιτική σφραγίστηκε από ανοικτές ή καλυμμένες στρατιωτικές επεμβάσεις που αποσυνέθεσαν σοβαρά το κοινοβουλευτικό παιχνίδι, και ότι (β) υπήρχαν πολύ λιγότερες, αν υπήρχαν, τέτοιες επεμβάσεις σε κοινωνίες που ξεκίνησαν σαν αγγλοσαξονικές αποικίες, τότε το επίχειρημα της «προ της ανεξαρτησίας πολιτικής κληρονομιάς» αποκτά μεγάλη πειστικότητα.

48. Βλ. M. Goldwert, *Democracy, Militarism, and Nationalism in Argentina 1930-1966: An interpretation*, Austin: Univ. of Texas Press, 1972, σ. 68 κ.ε.

49. Βλ. M. Goldwert, *ό.π.*, σ. 35 κ.ε., A Rouguié, *Pouvoir militaire et société politique au République Argentine*, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, Παρίσι 1978· R. Potash, *The Army and Politics in Argentina 1928-1945*, Stanford Univ. Press, Stanford, Cal. 1968.

50. Γι' αυτό το θέμα βλ. σημ. 18.

Για όλα αυτά θα πρέπει κανείς να επαγρυπνει: «πολιτισμικές» εξηγήσεις αυτού του είδους —στο βαθμό που αποδίδουν όπως κάνει ο Πάρσον «θεμελιακές αξίες» ή παραδόσεις ως απελευθερωμένες οντότητες που μυστηριωδώς αποφασίζουν για τα πάντα στην κοινωνική σκηνή— είναι τις περισσότερες φορές μεθοδολογικά αμφίβολης αξίας. Αλλά όταν αξίες ή μεγάλης διάρκειας πολιτισμικές παραδόσεις εντοπίζονται μέσα σε συγκεκριμένες δομικές καταστάσεις, όταν συνδέονται με κοινωνικές δυνάμεις που παίζουν συγκεκριμένα παιχνίδια μέσα σε πολύ συγκεκριμένα θεσμικά πλαίσια, τότε πρέπει να λαμβάνονται πολύ σοβαρά υπόψη.

Δ. Τέλος, όσον αφορά τα μεταπολεμικά έτη —και για μια ακόμη φορά αφήνουμε έξω τα βόρεια Βαλκάνια, όπου η πολιτική τροχιά έλαβε έναν ολοκληρωτικό χαρακτήρα— στις δεκαετίες του '60 και '70, τόσο στην Ελλάδα όσο και στις νότιες λατινοαμερικανικές χώρες, γίναμε μάρτυρες της ανόδου στρατιωτικών δικτατοριών. Ωστόσο, αυτές οι δικτατορίες, παρά τις προσπάθειες για μόνιμη θεσμοποίηση, δεν κατάφεραν να καταστρέψουν ανεπιστρεπτί τις μακροχρόνιες δημοκρατικές παραδόσεις αυτών των κοινωνιών.

Έχει διατυπωθεί το επιχείρημα ότι αυτά τα «γραφειοκρατικά-αυταρχικά» καθεστώτα στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια θα μπορούσαν να θεωρηθούν λίγο πολύ ως συνειδητές προσπάθειες ανακούφισης από τις στενωπούς που δημιούργησε το μοντέλο εκβιομηχάνισης με προσανατολισμό την υποκατάσταση των εισαγωγών κατά το Μεσοπόλεμο και στις αρχές της μεταπολεμικής περιόδου. Θα πρέπει κανείς να τα δει, υποστηρίζει η άποψη αυτή, ως προσπάθειες να περιοριστούν οι απαιτήσεις της εργατικής τάξης για υψηλότερους μισθούς και να δημιουργηθεί ευνοϊκό κλίμα για να προσελκυστεί το πολυεθνικό κεφάλαιο, το οποίο έχει πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες από το εγχώριο κεφάλαιο, ή το κράτος, να «βαθύνει» τη διαδικασία εκβιομηχάνισης.⁵¹

51. Βλ. G. O'Donnel, *Modernisation and Bureaucratic Authoritarianism: Studies in Southern American Politics*, Inst. of Intl Studies, Univ. of California, Berkeley 1973. Εκτός από αυτό το βιβλίο, ο O'Donnel έχει διατυπώσει τα βασικά του επιχειρήματα και σε πολλά άρθρα. Βλ. για παράδειγμα το «Reflections on the Patterns of Change in the Bureaucratic Authoritarian State», *Latin American Research Review*, 13, αρ. 1, 1978. Το έργο του O'Donnel έχει δημιουργήσει κίνητρα για σοβαρή έρευνα και διάλογο. Βλ., για παράδειγμα,

Για ποικίλους λόγους (που έχω εξηγήσει αλλού)⁵² θεωρώ αυτή την ερμηνεία της ανόδου των στρατιωτικών καθεστώτων ιδιαίτερα οικονομίστικη. Μια πιο ικανοποιητική ερμηνεία θα πρέπει να αναζητηθεί, λιγότερο στο υποτιθέμενο κίνητρο του κράτους για οικονομικό εκσυγχρονισμό και περισσότερο στις αντιθέσεις και τις διαμάχες μέσα στην ίδια την πολιτική σφαίρα. Για να είμαι πιο συγκεκριμένος, όλες αυτές οι ημιπεριφερειακές χώρες είχαν την εμπειρία ενός συστήματος «καθοδηγούμενης δημοκρατίας» κατά την περίοδο αμέσως μετά τον πόλεμο, η οποία αποτελούνταν από ένα μείγμα ελέγχων αποκλεισμού και ενσωμάτωσης, γεγονός που εμπόδισε την αυτόνομη ενσωμάτωση των λαϊκών τάξεων στη ραγδαία αναπτυσσόμενη πολιτική σκηνή. Μέσα στους μηχανισμούς της «καθοδηγούμενης δημοκρατίας» οι στρατιωτικοί κατέλαβαν κυρίαρχη θέση.

Αυτό το σύστημα «καθοδηγούμενης δημοκρατίας» υπονομεύθηκε τη δεκαετία του '60 από τη διαδικασία ραγδαίας εκβιομηχάνισης και αστικοποίησης, η οποία με το να παράγει τεράστιες οικονομικές και πολιτικές ανισότητες, προκάλεσε λαϊκές κινητοποιήσεις και ριζοσπαστικοποιήσεις υψηλού επιπέδου τόσο στις πόλεις όσο και στην ύπαιθρο. Καθώς οι αντιθέσεις μεγάλωναν μεταξύ του συστήματος ελέγχων αποκλεισμού/ενσωμάτωσης και των μαζικών αυτών κινητοποιήσεων, συγκεκριμένες πολιτικές δυνάμεις σ' αυτές τις διάφορες χώρες αποτέλεσαν σοβαρή απειλή για την «καθοδηγούμενη δημοκρατία». Αυτή την απειλή την αισθάνθηκαν ιδιαίτερα οι στρατιωτικοί, που έπαιζαν τον κύριο ρόλο ελέγχου. Από αυτή την οπτική η εγκαθίδρυση στρατιωτικών δικτατορικών καθεστώτων θα μπορούσε πιο σωστά να θεωρηθεί ως προσπάθεια του στρατού να υπερασπίσει την κυρίαρχη θέση του από την απειλή που προερχόταν από τη μαζική λαϊκή κινητοποίηση.⁵³

Επομένως, αν και τα οικονομικά προβλήματα είχαν μια έμμεση σχέση, οι βασικές αιτίες ανόδου των γραφειοκρατικών-αυταρχικών καθεστώτων στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια ήταν πε-

άρθρα του F. H. Cardoso, J. Cotler, A. Hirschman, R. R. Kaufman κ.ά., στο D. Collier (επιμ.), *The New Authoritarianism in Latin America*, Princeton Univ. Press, Princeton 1979.

52. Βλ. Ν. Μουζέλης, *Politics in the Semi-Periphery...*, ό.π., σ. 179 κ.ε. (ελλ. μτφρ. ό.π., σ. 301 κ.ε.).

53. Στο ίδιο, σ. 97 κ.ε. (ελλ. μτφρ. ό.π., σ. 169 κ.ε.).

ρισσότερο πολιτικές και λιγότερο οικονομικές. Είχαν μεγαλύτερη σχέση με την προσπάθεια των στρατιωτικών να διατηρήσουν έναν τρόπο κυριαρχίας που τους έδινε προνομιακή θέση στην εξουσία και λιγότερη με τυχόν προσπάθειες της αστικής τάξης ή του κράτους να λύσουν το πρόβλημα των οικονομικών αδιεξόδων και να προωθήσουν την εκβιομηχάνιση.

Από την οπτική της θέσης αυτού του άρθρου, το προέχον σημείο εδώ είναι ότι ούτε οι στρατιωτικές δικτατορίες ούτε τα μεταδικτατορικά κοινοβουλευτικά καθεστώτα επέφεραν κάποια βασική αλλαγή στα χαρακτηριστικά του κρατικού μηχανισμού αυτών των χωρών. Τόσο πριν όσο και μετά τις στρατιωτικές επεμβάσεις, αυτά τα χαρακτηριστικά αποκάλυπταν και αποκαλύπτουν έναν υπερδιογκωμένο, έντονα διεφθαρμένο και ανεπαρκή κρατικό μηχανισμό, ο οποίος ελέγχεται από δυνάμεις (στρατιωτικές, πολιτικές ή μείγμα και από τις δύο) των οποίων οι προσπάθειες να επιβιώσουν πολιτικά και να εδραιώσουν τη θέση τους υπονομεύουν πολύ συχνά τις προσπάθειες για πολιτικό και οικονομικό εκσυγχρονισμό. Έτσι ενώ στις δυτικές καπιταλιστικές δημοκρατίες αυτοί που ελέγχουν τα μέσα κυριαρχίας λειτουργούν σε πλαίσιο που τους ενθαρρύνει να υιοθετούν πολιτικές που ευνοούν την εκτεταμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού, στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια αυτοί που κατέχουν την εξουσία λειτουργούν σε πλαίσια που τους ενθαρρύνουν να υιοθετήσουν πολιτικές που ευνοούν ένα πολύ περιορισμένο και ανισομερές είδος καπιταλιστικής ανάπτυξης.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Α. Αναφέρθηκε σε προηγούμενα εδάφια στο γεγονός ότι οι αγροτικές οικονομίες των βαλκανικών χωρών και των χωρών του νοτίου τμήματος της Λατινικής Αμερικής είχαν, τον 19ο αιώνα, προσανατολιστεί προς τις εξαγωγές και διατύπωσα την άποψη ότι οι πόροι που προέρχονταν από αυτές τις εξαγωγές δεν χρησιμοποιήθηκαν για τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας ή για τη δημιουργία ενός βιομηχανικού τομέα συναρθρωμένου με τον πρωτογενή και τριτογενή τομέα. Ο βασικός λόγος αυτής της αποτυχίας δεν πρέπει να αναζητηθεί κυρίως στην ιμπεριαλιστική εκμετάλλευση, στην «κομπραδόρικη» φύση της αστικής τάξης αυ-

τών των χωρών, στη δυσλειτουργία των αγορών, ή στην έλλειψη επιχειρηματικού ταλέντου, θα πρέπει κυρίως να εντοπιστεί στις δομές και στις λειτουργίες των κρατών τους. Με δεδομένο τον πρόσφατο χαρακτήρα της εκβιομηχάνισής τους, η μόνη ελπίδα τους να ενσωματώσουν τις περιφερειακές οικονομίες τους στο παγκόσμιο σύστημα με έναν αυτόνομο τρόπο προέρχονταν από τα πάνω. Το κράτος θα έπρεπε να είχε επέμβει με ελαστικότητα και επιλεκτικότητα —με σκοπό όχι να καταστρέψει ή να αντικαταστήσει την ιδιωτική πρωτοβουλία, αλλά με τρόπο που να της δίνει μια ώθηση και να την κατευθύνει προς τον εκσυγχρονισμό της γεωργίας και τη δημιουργία στενών δεσμών μεταξύ της βιομηχανίας και των γεωργικών και ορυκτών πόρων.

Τέτοιου στρατηγικού χαρακτήρα προτροπές ήταν ανίκανα να παράσχουν τα βαλκανικά και λατινοαμερικανικά κράτη στο παρελθόν και εξακολουθούν να είναι ανίκανα και σήμερα. Μερικές από τις αιτίες γι' αυτή την ανικανότητά τους σχετίζονται με τα εξής:

— η πατρογονική/δεσποτική κληρονομιά τους από την προ της ανεξαρτησίας τους περίοδο, η οποία παρέμεινε ισχυρή και μετά την ανεξαρτησία τους

— το γεγονός ότι αυτά τα κράτη απέκτησαν τεράστιες διαστάσεις πριν από τη μεγάλη κλίμακα ανάπτυξη της καπιταλιστικής βιομηχανίας

— το γεγονός ότι η καθοδηγούμενη από το κράτος εκβιομηχάνιση της ημiperifέρειας παρήγαγε εξαρτημένες από το κράτος βιομηχανικές τάξεις, οι οποίες δεν είχαν τη δύναμη να ανακόψουν τον κρατικό αυταρχισμό και τις επιμεριστικές/πελατειακές τάσεις των βασικών πολιτικοστρατιωτικών παραγόντων

— το γεγονός ότι οι τεράστιοι κρατικοί μηχανισμοί ελέγχονταν —και εξακολουθούν να ελέγχονται— από κόμματα κυρίως πελατειακού ή λαϊκιστικού χαρακτήρα, ή γενικότερα από δυνάμεις (πολιτικές ή στρατιωτικές) που το συμφέρον τους να αυτοδιατηρηθούν και να αυξηθούν βρίσκεται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις για εκτεταμένη αναπαραγωγή του καπιταλισμού ή για εκσυγχρονισμό μη οικονομικών θεσμικών σφαιρών

— το γεγονός ότι η σχέση μεταξύ του οικονομικού και του πολιτικού είναι τέτοια που, όποτε υπάρχει ασυμβίβαστο μεταξύ των δύο, η λογική του δεύτερου υπερισχύει *συστηματικά* της λογικής του πρώτου.

Με όλα αυτά, το κράτος στην κοινοβουλευτική ημιπεριφέρεια μοιάζει με κολοσσό με πηλίνα πόδια, ένα άμορφο τέρας που είναι ανίκανο να αντιδρά και να προσαρμόζεται λογικά στο ραγδαία μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον. Όποτε υπήρξε κρίση ή πρόκληση —όπως η ανάγκη να εκσυγχρονιστεί η γεωργία στα τέλη του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, η ανάγκη, μετά την Κρίση του 1929, αποτελεσματικής εκβιομηχάνισης με προσανατολισμό την υποκατάσταση των εισαγωγών, ή η ανάγκη για ευφυή χειρισμό του πολυθενικού και εγχώριου κεφαλαίου στις μεταπολεμικές συνθήκες του νέου διεθνούς καταμερισμού εργασίας— σε καθένα από αυτά τα κρίσιμα κομβικά σημεία οι άκαμπτοι, υπερπολιτικοποιημένοι και επιμεριστικοί προσανατολισμοί του ημιπεριφερειακού κράτους, το έκαναν να λειτουργεί με τρόπους που διαιωνίζουν την περιφερειακή υπόσταση αυτών των χωρών στο παγκόσμιο οικονομικό και πολιτικό σύστημα.

Δεν χρειάζεται να πούμε ότι, εάν κανείς κοιτάξει τις πιο ύστερα αναπτυσσόμενες χώρες, με ακόμα πιο αδύνατες πολιτικές κοινωνίες από ό,τι αυτές που εξετάζουμε εδώ (π.χ. πολιτικές συγκροτήσεις στην Αφρική), ο παρελκυστικός αντιαναπτυξιακός χαρακτήρας του κράτους είναι ακόμα πιο έντονος. Συχνά παίρνει τη μορφή της ανοιχτής και συστηματικής ληστείας των εθνικών πόρων από ένα κλεπτοκρατούμενο κράτος που ελέγχεται από πολιτικοστρατιωτικές ελίτ, οι οποίες πάνω απ' όλα ενδιαφέρονται για το πώς θα μεταφέρουν τους εγχώριους εθνικούς πόρους στους ιδιωτικούς λογαριασμούς τους σε ξένες τράπεζες.

Β. Το ερώτημα που προκύπτει από την παραπάνω ανάλυση είναι σε ποιο βαθμό το διογκωμένο και αντιαναπτυξιακό κράτος αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια της ύστερης ανάπτυξης —τουλάχιστον για χώρες που δεν έχουν το δυτικοευρωπαϊκό κοινωνικό-πολιτιστικό υπόβαθρο χωρών όπως η Αυστραλία και η Νέα Ζηλανδία. Θα έλεγα ότι η σύνδεση μεταξύ της ύστερης ανάπτυξης και του αντιαναπτυξιακού χαρακτήρα του κράτους είναι πολύ ισχυρή, αν και υπάρχουν περιπτώσεις όπου αυτή η σύνδεση δεν ισχύει. Τέτοιες είναι, φυσικά, οι περιπτώσεις της Ταϊβάν και της Νότιας Κορέας.

Για να δώσουμε μια συνοπτική εξήγηση της κατ' εξαίρεση ανάπτυξής τους, πρέπει να σημειώσουμε ότι η κατάσταση αυτών των δύο νοτιοανατολικών ασιατικών χωρών στο Μεσοπόλεμο ή-

ταν πολύ διαφορετική από αυτή των βαλκανικών και λατινοαμερικανικών κοινωνιών. Η Ταϊβάν και η Νότια Κορέα βρίσκονταν εκείνο τον καιρό υπό την κατοχή της Ιαπωνίας, η οποία προσπαθούσε να μετατρέψει τις χώρες αυτές σε γεωργική ενδοχώρα της ραγδαία αυξανόμενης οικονομίας της. Αν και με ανελέητη εκμετάλλευση μεταφέρθηκαν στη μητρόπολη κολοσσιαίοι πόροι, οι Ιάπωνες εισήγαγαν ταυτόχρονα μερικές αλλαγές που αργότερα, στη μεταπολεμική, μετααποικιακή περίοδο, επρόκειτο να βοηθήσουν αποφασιστικά στη σχετικά ισορροπημένη οικονομική ανάπτυξη.

Πρώτον, η ιαπωνική κατοχή υπονόμισε την τοπική ελίτ γαιοκτημόνων και δημιούργησε έτσι ευνοϊκές προϋποθέσεις για αγροτικές μεταρρυθμίσεις μετά την απελευθέρωση. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις, τόσο στην Κορέα όσο και στην Ταϊβάν, επέφεραν δραστική μείωση του αριθμού των μεγάλων κτημάτων και εντυπωσιακή αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας. Οι Ιάπωνες προκάλεσαν επίσης σημαντική αύξηση του κοινωνικού πάγιου κεφαλαίου, καθώς και της εκβιομηχάνισης. Παρά το γεγονός ότι και οι δύο αυτές επιτεύξεις οφείλονταν στο ιαπωνικό κεφάλαιο και εξυπηρετούσαν ιαπωνικές ανάγκες και συμφέροντα, δημιούργησαν, ωστόσο, ένα στέρεο υπόβαθρο για τη μεταπολεμική βιομηχανία, η οποία με τη βοήθεια από τις ΗΠΑ αναπτύχθηκε θεαματικά από το 1960 και έπειτα, ιδιαίτερα στον τομέα των βιομηχανικών εξαγωγών. Ένα τρίτο σημαντικό κληροδότημα της ιαπωνικής κατοχής ήταν ο έντονα αυταρχικός κρατικός μηχανισμός, αφοσιωμένος στον οικονομικό σχεδιασμό και σ' έναν έντονα επιλεκτικό, ελαστικό και αποτελεσματικό ρόλο ρυθμιστή της οικονομίας γενικά.

Τέλος, η πρόσφατη εκβιομηχάνιση της Ταϊβάν και της Νότιας Κορέας, όπως και της Ελλάδας και της Λατινικής Αμερικής, προωθήθηκε από το πολυεθνικό κεφάλαιο. Η δομή των δύο αυτών νοτιοασιατικών κρατών, ωστόσο, φαίνεται ότι ήταν πολύ πιο ικανή να κατευθύνει τις ξένες επενδύσεις (πιο περιορισμένες από ό,τι στη Λατινική Αμερική) και τις εγχώριες, με τέτοιο τρόπο που η προσανατολισμένη προς τις εξαγωγές εκβιομηχάνιση μπορούσε να συνδυαστεί με πιο ισορροπημένη, γενικότερη οικονομική ανάπτυξη. Οι αναπτυξιακές κατευθύνσεις τους δεν υπέστησαν σπουδαίες ζημιές από σοβαρές στενωπούς και μπόρεσαν να έχουν πολλά οφέλη από μηχανισμούς που διασφάλιζαν ότι οι

καρποί της ραγδαίας ανάπτυξης (ιδιαίτερα τις δύο τελευταίες δεκαετίες) πήγαιναν και στην ύπαιθρο και στα αστικά κέντρα. Αν και οι μισθοί εξακολουθούν να είναι σχετικά χαμηλοί, σε καμιά από αυτές τις δύο χώρες δεν υφίσταται, ούτε κατά προσέγγιση, ο βαθμός της περιθωριοποίησης που χαρακτηρίζει τις λατινοαμερικανικές κοινωνίες.⁵⁴

Τα αποτελέσματα αυτά επιτεύχθηκαν με ένα ιδιαίτερα «διευθυντικό» κράτος που παρακολουθεί από πολύ κοντά το κεφάλαιο (εγχώριο και πολυεθνικό) χωρίς να πνίγει την ιδιωτική πρωτοβουλία. Χειρίζεται επίσης τα συνδικάτα —πράγματι με εξαιρετικά καταπιεστικό τρόπο— και έχει καθηλωμένους τους μισθούς, ή, τελευταία, συνδέει τις μισθολογικές αυξήσεις με την αύξηση της παραγωγικότητας. Ελάχιστη αμφιβολία μπορεί να υπάρξει ότι η, κατ' εξαίρεση για χώρες του τρίτου κόσμου, δομή του κράτους είναι το κλειδί για την επιτυχία αυτών των νοτιοασιατικών χωρών. Όπως το θέτει ένας μελετητής της ανάπτυξης της Ταϊβάν:

«Εάν η στρατηγική ανάπτυξης στην Ταϊβάν έχει καθοριστεί από κρατικούς αξιωματούχους, εάν οι κρατικοί αξιωματούχοι έχουν ρίξει το βάρος τους στις δυνάμεις της αγοράς ώστε να δημιουργήσουν το είδος της παραγωγικής δομής που νομίζουν ότι θα πρέπει να έχει η Ταϊβάν, τότε το πρόβλημα της βάσης, της οργάνωσης και λειτουργίας της κρατικής εξουσίας γίνεται ιδιαίτερα σημαντικό. Δεδομένου ότι αρκετά κράτη δεν είναι παρά όργανα ληστείας για λογαριασμό μιας μικρής ομάδας αξιωματούχων, πολιτικών και στρατιωτικών, γιατί το κράτος της Ταϊβάν χρησιμοποίησε την εξουσία του προς το δίκαιο και όχι προς το άδικο; [...] Αυτό που με ενδιαφέρει είναι να δείξω ότι πρέπει να απαντήσουμε σε αυτά τα ερωτήματα για να μπορεί να κατανοηθεί η ιδιαίτερα αξιοσημείωτη εκβιομηχάνιση της Ταϊβάν, γιατί η νεοκλασική εξήγηση περί αυτορρυθμιζόμενων αγορών δεν είναι αρκετά ικανοποιητική».⁵⁵

54. Για το τελευταίο σημείο βλ. D. Morawetz, *Twenty-five Years of European Development 1950-1975*, World Bank, Washington D.C. 1977, σ. 40.

55. Βλ. R. Wade, «State Intervention in Outward-looking Development: 1950-1975», στο G. White και R. Wade (επιμ.), *Developmental States in East Asia*, mimeo, 1985.

Γ. Δεν έχω ούτε το χώρο ούτε την ειδικότητα για να εξηγήσω γιατί το κράτος στην Ν. Κορέα και στην Ταϊβάν κατάφερε να δημιουργήσει μια παρεμβατική δημόσια διοίκηση, η οποία, χωρίς να αποφύγει τελείως τα επιμεριστικά και διαφθοροποιητικά χαρακτηριστικά, τυπικά γνωρίσματα του τρίτου κόσμου, έχει σε μεγάλο βαθμό αποφύγει ή ελαττώσει το είδος των αδιεξόδων που η μεγάλη πλειοψηφία των ανεπτυγμένων χωρών αντιμετωπίζει σήμερα. Μολαταύτα υπάρχουν σημεία που προκύπτουν πολύ καθαρά από την ανάλυση που προηγήθηκε:

α) οι κατ' εξοχήν ιδιαίτερες συνθήκες που οδήγησαν στην επιτυχία της Κορέας και της Ταϊβάν δείχνουν για μια ακόμα φορά πόσο δύσκολο είναι να αποφευχθούν οι στενωποί που συνεπάγεται η ύστερη ανάπτυξη:

β) ότι κεντρικό πρόβλημα για τις χώρες της ύστερης ανάπτυξης δεν είναι η κρατική κατά της μη κρατικής παρέμβασης το κεντρικό πρόβλημα είναι η *αποτελεσματική κατά της μη αποτελεσματικής κρατική παρέμβαση*.

Με άλλα λόγια το πρόβλημα για τις «ύστερα-ύστερα» ανεπτυγμένες χώρες δεν είναι να «συμπιέσουν» το κράτος, όπως προπαγανδίζουν επίμονα οι νεοφιλελεύθεροι. Εάν η Ελλάδα και οι χώρες της νότιας Λατινικής Αμερικής δεν μπορούν να αποφύγουν την περιφερειοποίηση όσο διατηρούνται τα σημερινά χαρακτηριστικά των κρατικών τους μηχανισμών, δεν μπορούν επίσης να την αποφύγουν απλώς με την απελευθέρωση των αγορών τους. Η μόνη πιθανότητα να ανοίξει ο δρόμος προς τα εμπρός είναι η χρησιμοποίηση μέσων που στοχεύουν, πρώτον, στον δραστικό εξορθολογισμό των κρατικών διοικητικών μηχανισμών και δεύτερον, σε ριζική αλλαγή των σχέσεων κυριαρχίας, έτσι ώστε η εξισορροπημένη κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη να μη θυσιάζεται πια στο βωμό της επιμεριστικής πολιτικής.

Βέβαια, αυτό εύκολα λέγεται και δύσκολα γίνεται. Αλλά οποιαδήποτε προσπάθεια να λυθεί το πρόβλημα των στενωπών που δημιουργεί η όψιμη ανάπτυξη, με παράκαμψη του κράτους είναι καταδικασμένη σε αποτυχία. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν σχέδια που θα μπορούσαν να είναι χρήσιμα και αποτελεσματικά, π.χ. η προσπάθεια να αποφύγει κανείς τους αποπνικτικούς ελέγχους της κεντρικής κρατικής γραφειοκρατίας και να επενδύσει απευθείας σε τοπικά προγράμματα που είναι προσανατολισμένα στην ικανοποίηση βασικών αναγκών. Αλλά αυτές οι

στρατηγικές δεν ισχύουν για το γενικό, εθνικό επίπεδο. Εκεί το κράτος, ως ο κύριος συντονιστής όλων των αναπτυξιακών προσπαθειών, δεν μπορεί να παραμεριστεί. Και ακριβώς γι' αυτόν το ρόλο, ο εξορθολογισμός του κράτους (από τη σκοπιά της διοικητικής αποτελεσματικότητας, καθώς και από τη σκοπιά της εξάλειψης αντιαναπτυξιακών σχέσεων κυριαρχίας) αποτελεί το κλειδί για όλες τις ύστερα ανεπτυγμένες χώρες.

Κλείνω με μια τελευταία αναφορά στις επιπτώσεις της παραπάνω ανάλυσης στην πολιτική.

Αν και φαίνεται ότι αυτή η ανάλυση μας ξαναγυρίζει στην αντίληψη του Μαρξ ότι η λύση των προβλημάτων από τις στενωπούς της ανάπτυξης των ύστερα ανεπτυγμένων χωρών είναι περισσότερο πολιτική από ό,τι τεχνική, υπάρχει ωστόσο μια σημαντική διαφορά: τα «πολιτικά» εμπόδια που επισημαίνω δεν είναι εκείνα του ιμπεριαλισμού ή μιας κυρίαρχης καπιταλιστικής τάξης που αποτρέπουν τον σοσιαλιστικό μετασχηματισμό. Το «πολιτικό» πρόβλημα εδώ δεν συνεπάγεται, όπως υποστηρίζεται στο πρώιμο έργο του Φρανκ, αποχώρηση από το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα ή αλλαγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής σε κάποια συγκεκριμένη χώρα. Η λύση του πολιτικού προβλήματος απαιτεί αλλαγές στις σχέσεις κυριαρχίας, αλλαγές στον τρόπο με τον οποίο ο κρατικός μηχανισμός είναι οργανωμένος και στον τρόπο με τον οποίο ελέγχεται.

Οι μαρξιστές θα επιμείνουν ότι η φύση των κυρίαρχων τάξεων είναι πολύ βασική για την κατανόηση της δυσλειτουργίας του κράτους στις χώρες της κοινοβουλευτικής ημιπεριφέρειας. Η απάντησή μου σ' αυτό είναι ότι, αν και η τάξη είναι σημαντική και το κράτος σαφώς δεν είναι αταξικό, οι δυσλειτουργίες για τις οποίες ομνλώ *δεν είναι ταξικά προσδιορισμένες*: συνεχίζουν να υπάρχουν, οποιαδήποτε και αν είναι η ταξική σύνθεση ή η κοινωνική καταγωγή των κυρίαρχων ελίτ. Με άλλα λόγια, οποιαδήποτε και αν είναι η κοινωνική καταγωγή των πολιτικοστρατιωτικών ελίτ, από τη στιγμή που παίρνουν τον έλεγχο του κράτους έχουν την τάση να προωθούν τα συμφέροντα εκείνα που θεωρούν στενά δεμένα με τη δική τους κυρίαρχη θέση, παρά τα συμφέροντα της τάξης που υποτίθεται ότι «εκπροσωπούν». Με αυτή την έννοια, ούτε η κατάργηση των κυρίαρχων σχέσεων παραγωγής (όπως έδειξε πολύ καθαρά η εμπειρία των βόρειων Βαλκανίων) ούτε η αλλαγή από μια κυβέρνηση συντηρητικής/ανώτε-

ρης τάξης σε μια κυβέρνηση «προοδευτικής»/εργατικής τάξης (όπως έδειξε η εξουσία του σοσιαλιστικού κόμματος του Παπανδρέου στη μεταδικτατορική Ελλάδα) θα οδηγήσει αναγκαστικά στο είδος του κρατικού εξορθολογισμού στον οποίο αναφέρομαι.